

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1989 — Ч. 11 (343)

УКРАЇНСЬКІ ПОЕТИ КАНАДИ

Є. Сверстюк: НА СВЯТІ АНДРІЯ АНТОНЮКА

Ю. Шевельов: НА БЕРЕГАХ ХРОНІКИ
ПОТОЧНИХ ПОДІЙ

Ю. Бадзьо: ХТО ГАЛЬМУЄ ПЕРЕБУДОВУ,
АБО ЧИ ПЕРЕМОЖЕ СОЦІЯЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ
КОМУНІСТИЧНУ ПАРТІЮ?

Л. Лук'яненко: ПРОЩАЙ, СИБІРЕ!

НОВІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

* **Микола Лебедь:** УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол. (безкислотний папір)

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

* **Юрій Самброс:** ШАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор. ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол. (безкисл. папір)

Юрій Самброс дає в спогадах детальну хроніку сталінського погрому українського національного відродження, описує цікаві епізоди з життя О. Олесья, М. Вороного, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

* **«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК».** Випуск 7-й (серпень 1987)

ГРОМАДСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Київ—Львів; «Пам'яті Василя Стуса»

Редколегія: І. Гель, М. Горинь, П. Скочок, В. Чорновіл (відповід. редактор)

1988, 102 стор., мал. формат. ISBN 3-89278-006-4 Ціна: 4 ам. дол.

Передрук сьомого числа відновленого в Україні незалежного журналу.

* **о. Іван Гриньох:** ВВЕДЕННЯ ДО ТВОРІВ

Кард. Йосифа, Верховного Архієпископа

1988, 205 стор. ISBN 3-89278-012-9 Ціна: 10 ам. дол.

Збірка статтів з нагоди 1000-ліття Хрищення Руси-України Патріяршого архимандрита о. І. Гриньоха, якими автор вводить читача в Твори Блаженнішого Йосифа (Рим, 1968, 1969, 1970, 1971).

* **В. Домонтович:** ПРОЗА. Три томи

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. ТОМ ТРЕТІЙ

Примітки Ю. Шевельова; тверда оправа, суперобклад. Ярослави Геруляк.

1988, 558 стор. ISBN 3-89278-010-2 (т. 3) Ціна: 30 ам. дол. (безкисл. папір)

ISBN 3-89278-011-0, тт. 1, 2, 3: 75 ам. дол. (т. 1 в продажі, т. 2 в друці).

ТОМ ТРЕТІЙ містить 28 оповідань і нарисів Віктора Петрова, частина яких з'являється друком вперше.

* **Степан Сапеляк:** З ГІРКОТОЮ В КАМЕНІ. Поезії

Переднє слово Олександра Борисенка; кольорова обкладинка Григорія Гірчака, ілюстрації Валерія Бондаря, мистецьке оформлення Ігоря Бондаря.

1989, 160 стор. ISBN 3-89278-017-X Ціна: 10 ам. дол. (безкислотний папір)

«Образ Сапеляка і не абстрактний і не неутральний, його фарби виразно національні, фольклорні, релігійні. Тут спектр широкий і багатий. Не кажу вже про князів, Гонту, Сквороду, Мазелу, Боюна і Кобзаря, похід Ігоря чи шаблю Мамая, але саму стилістику» (Олександр Боризенко, стор. 8).

* **Атена Пашко:** НА ПЕРЕХРЕСТЯХ. Поезії

Переднє слово Михайлини Коцюбинської; обкладинка і мистецьке оформлення Опанаса Заливахи; тверда кольорова обкладинка.

1989, 168 стор. ISBN 3-89278-015-3 Ціна: 15 ам. дол. (безкислотний папір)

«Корінням своїм поет проростає в рідну землю, в минуле свого краю. [...] В] поезії такого типу — поезії жіночній — велике місце займають мотиви інтимні, тема кохання» (Михайлина Коцюбинська, стор. 10).

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1989

Ч. 11 (343)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

МЮНХЕН

«SUČASNIST» — NOVEMBER 1989

MÜLLERSTR. 33, RGB.

8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Tel.: (089) 26-37-73

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.

New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

УКРАЇНСЬКІ ПОЕТИ КАНАДИ

- 5 *Олег Зуєвський*: З книги віршів «Голуб серед ательє».
- 11 *Стефанія Гурко*: Два вірші.
- 13 *Марія Голод*: Давній дім.
- 14 *Яр Славутич*: Сонети Сімдесятника.
- 15 *Тарас Романюк*: Сповідь.
- 17 *Ліда Палій*: Записки щасливого чоловіка.
- 25 *Володимир Смирнів*: Зображення роботів в українській науковій фантастиці.

МИСТЕЦТВО

- 40 *Євген Сверстюк*: На святі Андрія Антоноюка.
- 46 *Сергій Білокінь*: Велетень мистецтвознавства.
- 60 *Валеріян Ревуцький*: Забутий ювілей.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 63 *Павло Пундій*: Піклування митрополита Андрея Шептицького народним здоров'ям.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 70 *Юрій Шевельов*: На берегах хроніки поточних подій.
- 90 *Юрій Бадзьо*: Хто гальмує перебудову, або чи пере-
може соціалістична революція комуністичну партію?

СПОГАДИ

- 107 *Левко Лук'яненко*: Прошай, Сибіре!

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 116 Установча конференція Товариства української мови імени Тараса Шевченка. — Зібрала *Анна-Гая Горбач*.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 122 J. Balan, Y. Klynovy. YARMAROK. — *Юлія Войчишин*.
124 Ch. Hnatiw, G. Kupchenko Frolick, L. Palij. LAND OF SILENT SUNDAYS.
125 I. R. Makaryk. ABOUT THE HARROWING OF HELL.
125 Олександра Копач. МІНІЯТЮРИ.
126 Ліда Палій. ДИВОВИЖНІ ПТИЦІ. — *Лариса Онишкевич*.
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

Олег Зуєвський

З КНИГИ ВІРШІВ «ГОЛУБ СЕРЕД АТЕЛЬЄ»

Без досвіду

Нечутний рух у цім краю,
Де рівно зводиться колосся,
Що всю його струнку сім'ю
Минути птаству довелось,

Неначе гриви течію
Або її нестачу в лося,
Так як дитині, що свою
Створила думку про лосося,

Без досвіду, як раз-у-раз,
Не знавши помилки образ
Та їх зневаживши каскади,

Ми там, де є любов сама,
Не вимовляєм слова зради,
Якого в пам'яті нема.
1987

Ріта Гейворт

Десь електричний потяг пролетів
(Хоч іграшковий — незагасла мрія!),
Бо він дітей розважити хотів,
Що їх колись хвалив для нас Месія.

Оскільки в дівчини сама вона
Була, як цяцька давня у кишені,
Що зберегла дитинства далина,
А не чужі промоції учені,

Її ми теж тримали для пошан
У царині розгойданої тямки,
Коли з піску, де стогне океан,
Свої надіялись ліпити замки.
1987

Мендельштамова схема

Нікому світла не спинити,
Коли воно розкрило очі,
Хай руки, пеститись охочі,
На літеплі лягають плити.

Задума падає навколо,
Напившись мутного ліку.
Мов сонця не було одвіку,
Погруддя неба захололо.

Та за його безмежну ціну,
Діставши зоряні плякати,
Зрадливу мрію обійняти
Росте бажання на одміну.

1985

Використання мови

Не мавши зайвину відкласти,
Її потоків щедрий біг,
Без жадних труднощів би зміг
(І критиканської напасти,

Хоч є в ній теж достатків ріг),
Як манну, де роса знялась, ти
Належні радощів балясти
Собі впустити на поріг,

Відверто зваблений грозою,
Чи втіхою либонь самою,
В її розгоні до очей

Немов царівни, що дитяті
Ім'я дала колись Мойсей:
Так звуть скарби, із Річки взяті.

1988

З антології снів

В очах сліди на чорному екрані,
На полотні уявному кругом:
Різьбили їх відвідини жадані
Постійно щедрим на дарунки сном.

Їх врожаї були в години ранні,
Облесливим палаючи гуртом
Не в затінку, не в темному тумані,
Звідкіль би їх привіз його пором,

А в кожній вигадці твоєї влади
Уздовж рясної барвами левади,
Як зводились квітки помежи трав.

І та, яку лишав ти, одцвітала,
Щоб ти ураз до інших промовляв,
Немов до іскор сяйного кресала.

1980

Трясовина

Пісень принада лиш про кораблі,
Що проминають обрію рамена,
Лишаючи отари на землі,
Як білі рядна, де трава зелена.

Любови там самої не тривож,
Хібащо лямпою дороги тьмяні,
Рятуючи безпеку огорож
Від повені нежданої в тумані.

Адже вони минали всі слова,
Твої герої, знуджені до болю,
Коли б не полонила їх трава
Духмяним ядом і трясовиною,

На всі пригоди здатні, далєбі,
Що їх плекають гойно їхні ранча
Або моралі вигадки слабї
Від Кіплінга забутого і Панча.

1986

Коники

Як залишали у кушах
Ми коників із глини
Без думки про незнаний страх
Серед ясної днини,

Що мала скрізь разки доріг,
Підводячи ворота
Лиш там, де м'яч би перебіг,
Єдина всіх турбота,

Тоді ми не лічили ні
Прибутку, ні затрати,
А від примар уміли в сні
На крилах утікати.
1980

Черемха

Знову той привид свічада,
Тільки у цій самотині
Щиро уся вона рада,
Сяючи сукнею нині

В пишній барвистій хустині,
Гейби весняна принада
В осени світлої днині,
А верхівців кавалькада,

Певно, байдужа для мене
В час, як верхів'я вогненне
Стало її головою,

Млости гарячої зором
З листу веселого рою,
Де нам кохатись не сором.
1980

Ще одна згадка про потік

Тут риби всі до обрію плывуть
В німих змаганнях, наче душі,

Під хвилями вишукуючи путь,
Розрівняну, немов на суші,

Де лицарів до Круглого Стола
Позалучала кожна паля
І сила кригорізів немала
Жар серця звільнює для Граля,

Який нам пам'ять прагне пронести
Потоком, що годує луки,
Від обіцянок щасних темноти
До світлих смутків у розлуки.

1986

L'eau

У сьайві чистім потонулі,
В означенні лише самім
І в парасолі ошатнім
Зразка охвітної півкулі,

Тут ранні об'явилися гулі
Принадою легкою всім,
Коли весняний кинув грім
Зриватись ниткою зі шпулі,

Бо тільки виміряти зволь
Цю арку по верхах тополь
І ту, що, над водою зрима,

Не знишивши півкола вшент,
Орієнтальними очима
В човні замкнула орнамент.

1986

Колекція

Знов кам'яна доба і світ
Незайманий, немов сніжини,
Стрічає в люстрі не привіт,
А лиш повторення години,

В якому зморшок череда
Зростала на міцному тілі,
Що з ними посмішка бліда
Марнує овочі дозрілі,

Хоч день би і для них настав
Посполу з шибою Маґрітта,
Де ще буяє зелень трав
Серед скарбів багатих літа.

1983

Присмеркова маскарада

Вечірні зорі затишно пливуть,
Для всіх присутніх на картині,
А річкова зелена каламуть
Їм ролі творить по частині:

Одні з них сукню білу понесуть
І, певно, очі темно-сині,
А другі чорні, як смола, мабуть,
Бо тьмяний волос у хустині;

Для третіх — за червоним полотном
Сховалися ознаки всі притьмом,
Хіба відкриє хвиля вміло,

Бо навіть небо, мов плахти бліді,
Зненацька все позеленіло
При місяці в смарагдовій воді.

1986

Стефанія Гурко

ОДИН
Число
Що
Манить
Все
Мою
Уяву
Йому
На
Славу
Вірша
Пишу
Я.

Не два
Не три
Не п'ять
Не сто
І не мільйон
А лиш
ОДИН
Лише
ОДИН
Всьому
Початок
І
ЗАКОН.

ОДИН
Початок
СУТЬ
ЖИТТЯ
Бо все
Було б
Як дим
Було б
НІЩО
Якщо б
Колись
Не сотворивсь
ОДИН.

Слава
Тому
Що
Ставсь
ОДИН
А з ним
Є
Два і три
І п'ять
І сто
І мільйон
І я
І ти.

СТРИПТИЗ

Я танцюю стриптиз
на арені життя,
Під мелодії такт
у надхнення прибою,
Вже відкинула стид,
щоб знайти забуття
Моя гола душа,
що не знає спокою.
Я танцюю стриптиз
на арені життя,
Лиш прозорим серпанком
метафор прикрита,
Під мелодії такт,
юрби крик і виття
Аби буднів нудних
монотонність розбити.
Я танцюю стриптиз
на арені життя,
Я танцюю стриптиз,
щоб знайти забуття.

Марія Голод

ДАВНІЙ ДІМ

Під чотирма вітрами дім:
ці вікна — до сонця,
ті — до місяця,
двері посередині.

Чотири вітри
на сволоці гойдають
голубів,
ворушать пір'ям
павичів,
стукотять у віконниці.
Втікають,
прилітають
чотири вітри
додому —
з вікнами до сонця,
з вікнами до місяця,
з дверима посередині.

БІЖИ ЩОСИЛИ...

Густий холодний ліс росте навколо
корінням спутана земля,
верхів'я стовбурів загордили небо,
понурий сумерк тут, гнітюча самота.

Біжи щосили навпростець,
біжи слідом за бистою водою,
де луг широкий розпростерся,
де тихі сіножаті пахнуть свободою.

Під сонцем пружиться земля розкішно,
ширяє поміж хмарами беркут.
Он там спочинь і розговійся
від темряви і страху земних пут.

СОНЕТИ СІМДЕСЯТНИКА

*

Дитинство в юність лунко переходить,
Немов галайстра дієслівних рим.
Вона — як вихор — над буттям старим
Споконвіків звитяжно верховодить.

Це знала Скитія, що в жилах бродить,
Вітала Спарта, славословив Рим.
Сакви повчань розкрис пілігрим —
І щедре жниво досвідів уродить.

О зріла мужносте! У майбуття
Прямуй на подвиги без каяття,
Щоб не марніла молодости парість.

Минає все — всьому навперегін!
У що ж перейде невідома старість,
Коли зустріну сьогосвітній скін?

1988

*

Не розповісти — показати має
Краси і правди спрагнений поет!
У нього визріє лишень сюжет,
Якщо яскравих образів немає.

Короткий вірш від малювання грас,
Тим більше — мислю кований сонет.
Палкий трибун і лагідний естет
Чуття — в рисунки! І читач вітає.

Споконвіків омріяна красо!
Тобі вклонялись Рильський і Тичина,
Ередія, Верлен і... Пікассо.

Твоя жаданої екстази днина,
Словами сяючи навдалеки,
Веде мистецький образ у віки!

1988

Тарас Романюк

СПОВІДЬ

Р. Шухевичеві.

Ви прийдіть, генерале, в цей жовтий
квітневий ранок,
Я чекаю вас довго, здається,
вже безліч літ,
Зготувала для вас я цілющий
п'янкий рум'янок,
Що розсіяв по горах наш дивно
духмяний квіт.

Ви прийдіть, генерале, я навстіж
розчиню ворота,
І, осяяна сонцем, виглядатиму
вашу тінь.
На далекім шляху, де провалля
і повороти,
Ви зринаєте знову крізь призму
моїх голосінь.

Сині гори пливуть над моїм
скаламученим зором,
Я втрачаю опору без ваших
гарячих обійм,
І ввижається храм, що лунає
могутнім хором,
Де беремо вінець ми в полоні
ілюзій й надій!
І завітчані коні вже мчать
нас в далеку дорогу,
Де ніколи не буде невпинних
шалених битв,
Де втамую навік я пекучу
свою тривогу
Від розлуки із вами й моїх
безпросвітніх молитв.

Та не зійдете ви із шляху
на свою Голготу,
Знову терни під ноги ляжуть
тихим дошем,

І криваві сліди прокладатимуть
ту ж дорогу —
Крізь ряди комісарів — освяченим
в храмі мечем...

Ви прийдіть, генерале, в цей останній
квітневий ранок,
І дозвольте у парі із вами
на плаху піти.
І на смертному ложі, мов пам'ятних
днів останок,
Світлий спомин про вас буде
квітом карпатським р о с т и !

1989 р.

ЗАПИСКИ ЩАСЛИВОГО ЧОЛОВІКА

Ліда Палій

15 жовтня.

Люди кажуть, що я щасливий. Воно ніби й правда: у мене добра жінка, син закінчив студії, оженився, виїхав на працю до США. Хата сплачена, в гаражі два авта, і, що найважливіше, моя посада в цій великій фірмі забезпечена, платня добра. Все на своєму місці... Я повинен бути щасливим, я є щасливий!

Сьогодні вперше працюю в прегарному новому будинку, куди перенесли усіх наших працівників. Будинок — просто цяцька (хто назвав його "кришталевим палацом"?): п'ятнадцять поверхів, три стіни суцільно осклені. Всередині пахне ще фарбою.

Тут буде добре, а то вже проївся старий будинок, де працював досі.

Вирішив писати тут, у моєму бюрі, шоденник. Може не шоденник, а так, просто записки. Зрештою, проводжу тут велику частину свого життя, це інший світ, ніж мій домашній.

Тепер немає так багато бюрової праці, як колись, тож буде більше часу на роздумування, на плянування нових проєктів. Очікую багато цікавого...

10 жовтня.

В обідню перерву ходив пройтися. Наш будинок у гарному кварталі, кругом багато зелені.

Надворі м'яка осінь. День соняшний, однак сонце вже не припікає. Ступав бадьорим кроком по широкому бульварі, по обидва боки цвітуть жовті хризантеми і приємно терпко пахнуть. У кінці бульвару — фонтан, вода міниться кольорами веселки. Листя ще не опало з дерев. Можу забути, що я у великому місті.

Радісно й енергії в мене стільки! Просто хотів перестрибнути квітник, але стало соромно перед людьми.

Вертаючися, купив китичку гвоздиків у дівчини, що стоїть тут завжди при вході до будинку. Вона чорнява, гладко зачесана, скидається на землячку. Квіти пахнуть літом і я поклав їх у склянку в себе на письмовому столі.

Дивне це моє нове бюро. Немає стін, немає дверей, є тільки перегородки. Позаду мене висока стінка, там "коридор", з двох боків нижчі перегородки, мені по рам'я, а з четвертого — суцільна стіна будинку. В кутку стоїть великий вазон з рослиною, в якій вузьке смугасте листя.

Всі звуки тут приглушені спеціальними плитками на стелі, майже не чути цокання машинок до писання, телефонних розмов, дзвінків... Затишно.

Температура регульована, незмінна. Все це зовсім новий

модерний концепт бюрового влаштування. Все це для нашої вигоди, приємно буде працювати.

15 ЖОВТНЯ.

Праці мало. Начальник відділу, мабуть, не знає цього, бо його бюро далеко від мене. А я йому не кажу, зрештою, не часто тепер і бачу його. Добре так. Маю час, переглядаю професійні журнали, які приносять разом з поштою мовчазлива китайка.

В обідню пору ходив знову пройтися. Дерев в університетському парку вже пожовкли й небо від цього ще більше посиніло. Наш будинок прегарно виглядає ззовні. У склі віддзеркалюються і небо, і хмаринки, і сусідні будівлі — ввесь красвид цікаво покрайний скляними прямокутниками.

Обідав у ресторані при столику під відкритим небом. Ще зовсім тепло. Надо мною була парасолька з рекламою на "Дюбоне". Почував себе наче в каварні у Парижі.

Я люблю осінь, коли вже немає духоти, коли листя світить прозолоттю, коли все чітке, коли небо глибоке. Я повинен писати поезії, мене вже давно до цього заохочують.

Звернув увагу на нову секретарку в приймальні нашого поверху. Вона гарненька. Куплю їй квіти, а може попрошу колись пообідати зі мною в тому ресторані під парасольками.

Праці далі дуже мало. Починає бути нуднувато. Вичитую всі газети, журнали. Треба ініціювати нові проєкти. Ходив до начальника, натякав про брак зайняття, він, однак, шось бурмотів про брак фінансів у новому бюджеті й нічого не обіцяв. У мене немає сумніву, що я компетентний, що маю великий досвід у своїй ділянці. Зайняття буде, тільки треба терпеливо почекати...

Знову виходив в обідню перерву. Вранці падав дощ, листя прилипло до чорного бруку мов конфетті. Від озера доносився звук корабельних сирен. Приємно нагадалися грецькі острови, куди їздив у пошлюбну подорож.

Вже пізня осінь, кілька днів тому чув вранці, як ішов до підземки, скигління диких гусей, що відлітали на південь. Невдовзі вже й кораблі перестануть запливати на озеро.

Дивне це моє бюро. Передо мною гола стіна (в будинку три осклені стіни, а мені якраз припала стіна без вікон). На стіні електричний годинник і більш нічого, там не дозволено нічого вшати — ні картин, ні афішів. Я це розумію, було б неестетично, коли б кожний на свій лад прикрашував стіни.

З лівого боку в мене, за перегородкою, група креслярів. Чую звідтіля приглушені звуки радіо і сміх. З правого боку — автомати з кавою й цигарками. Там іноді дзвенять монети, калатають бляшанки з солодкими напитками.

2 листопада.

Вже кілька днів зовсім не маю праці. Почуття таке, наче б забули про мене тут у моєму закамарку. Це, очевидно, абсурд, бо моя праця важлива, я їм потрібний, це тільки хвилеве... Зрештою, я у фірмі вже майже двадцять років.

Часом, коли дістаю платню, дошкаляю почуття вини. Тоді потішаю себе, що платять за мою потенційну придатність. Вчуся писати на машинці, перемінив систему моїх картотек.

До мого бюро ніхто не заходить, крім китайки, що приносить пошту, і старшої товстої землячки, яка раз у тиждень підливає мій вазонек. Вона залюбки заводить розмови, нарікає на чоловіка, що п'є, на сина, що пішов у погане товариство. Мені жаль її, пробую потішати, вислухую її нарікань, бо радий, що є з ким поговорити.

Сьогодні мої 48-мі уродини. Тут на це ніхто не звернув уваги, хоча минулими роками секретарка мого начальника завжди купувала гумористичну карточку з побажаннями і збирала підписи співробітників.

Може мені взятися до писання спогадів? Багато бачив, прожив, а час є. Почну завтра.

7 листопада.

Цей будинок, наче модерна машина: все тут скоординоване, функційне, економічне. Може викликати подив. У мене, однак, зроджується враження, що все це тільки на користь фірми, але ніхто не подумав про людей, яким прийдеться тут працювати. Одноманітність, стандартність, наче б хтось хотів знеохотити нас до індивідуального вислову.

Ми ізольовані поодинокі або групами одні від одних. Через брак вікон, для таких як я, що мають бюро біля глухого муру, або для тих, що працюють десь посередині будинку, створюється відчуття цілковитої ізоляції від зовнішнього світу. Ми не чуємо ні шуму міста, ні не знаємо, яка погода. Тут навіть не почув би громовиці. Кажуть, що в будинку є так званий "білий звук", який має заспокоювати.

Починаю з приємність згадувати старе бюро, де в мене були чотири стіни, на яких вшав картини, де були двері й вікна, які міг відчиняти. Крізь вікна було чути галас дітей, що гралися на подвір'ї школи на протилежному боці дороги. А тут від найближчого вікна відгороджують мене понад двадцять метрів і безліч перегородок різної висоти.

Я вже навіть не вдаю, що працюю, не маю сили скриватися з тим. Зрештою, сюди мало хто заходить. І хто б мав зайти і пощо? Начальник без творчої уяви, не вмів придумати нових проєктів, не влаштовує вже засідань, на яких ми колись обговорювали пляни. Це вбиває в мені всю ініціативу. А може начальник таки не знає, що

в мене немає праці? У нього високі перегородки й одна стіна, вся осклена. Від нього вид на дах будинків, на парк біля університету. Завидую йому.

Розв'язую хрестиківку й попиваю каву з автомата. "Вбиваю час" — це влучний англійський вислів. Кава не смачна. Не була вона добра і в старому будинку, була, однак, пов'язана з певною церемонією. Двічі в день працівники із організації сліпців привозили на наш поверх візочки з кавою, перекускою і солодким. Візочок калатав, дзвонив дзвіночок, ми всі сходилися, ставали в чергу, розмовляли про неважливі речі. Сліпці пізнавали нас по голосі, також заводили розмови. Це наче вже так давно...

У ліфтах також було цікавіше у старому будинку. Дівчата в уніформах знали, хто на який поверх їхав, натискали відповідні гудзики, всміхалися, а коли розсувалися двері, вони клали на них руки, наче б хотіли оберезити пасажирів від несподіваного замкнення цих щелепів. А тут все автоматичне, сам тиснеш гудзик, сам їдеш, ніхто не оберігає від дверей.

Просив секретарку з прийомного стола піти зі мною до ресторану на обід. Вона видивилася на мене, наче б я її просив вибратися зі мною на Марса. Відмовила. Нічого, вона виглядає на плитку дівчину, у неї все штучне: і колір волосся, і тон голосу, й усмішка. Плястмасова лялька.

21 листопада.

Полагоджую особисту кореспонденцію. Спогадів ще не почав. Може завтра...

Маю час роздумувати. Чи справді я щасливий? Прошло майже півстоліття, а що я осягнув у житті?

Бачив себе у дзеркалі в убиральні. Волосся проріджується, виступили глибокі зморшки біля уст, під очима появилися пухлини, а може це тільки там світло таке погане...

Коли їм чогось потрібно, сусіди-креслярі спираються на перегородку, починають розмови. Вони наче дразнять мене, кличуть "татку", а мені це зовсім не подобається. Пустоголові хлопчурі!

Думаю про сон, який примарився минулої ночі. Я наче б купив нову хату з великими вікнами і з видом на покриті снігом гори, а тоді побачив, що хтось ставить височезний мур перед моїм вікном.

Вполудне ходив надвір. Там на бульварах робітники вже витягають з корінням перецьвілі хризантеми, на грядках залишається тільки чорна земля. Перед морозами замкнули воду у фонтані.

Їв у кафетерії внизу в нашому будинку. Там самообслуга, плястмасові тарілки, ножі і виделки. Там понуре освітлення і неприємно чути дешевим товщем. Страви одноманітні й без смаку. Завжди обіцяю собі, що їм там востаннє, а потому, наступного дня, не хочеться вдягати пальто і йти надвір, і знову обідаю в кафетерії.

В будинку працює біля трьох тисяч людей, а я чуюся самотнім, навіть у переповнених ліфтах. Там люди стоять безрушно, лицем до виходу. У всіх піднесені голови, вони глядять тільки на панель, де світяться числа поверхів. Люди наче манекени з гуми, які можна ліктями розсувати. З людьми немає контактів, є тільки колізії.

Тепер хутко сутеніє. Після праці виходжу прямо з будинку до підземки, а коли виходжу надвір — вже темно. І ранком сутінки, не бачу денного світла, мов копальняний робітник.

Сьогодні кажуть, що знову падає дош. Хочу вийти в обідню пору, в бюрі завжди незмінна температура, те саме світло, немає ні дня, ні вечора, немає ні осені, ні зими... Хто рішає, яка мені потрібна температура, яке світло? Яке він має на це право?

Придушує мене почуття цілковитої безрадности. Як втихомирити це скимління всередині. Нікому про свій біль не кажу.

3 грудня.

Біля начальника влаштували нове бюро, також при вікні. Там сидить якийсь молодий чоловік і завзято працює. Кажуть, що начальник дав йому працю. Чому мені ніхто про це не сказав? Звідкіля взялася праця для цього чоловіка?

Для мене час повзе несамотньо помалу. Вже не можу дивитися на газети і журнали. Важко над чимось зосередитися, не раз прочитаю цілу сторінку й не знаю, що там написано.

Думаю, що навіть якби появилася тут праця для мене, не хотілося б вже братися до неї. Нічого не хочу, тільки позбутися того щему всередині.

Іноді виходжу поміж перегородки у довгий перехід. Там на кінці, на підлозі у погідні дні видно прямокутники соняшного світла й це мені нагадує, що за муром є ще світ. Стає радісно й боляче. У старому будинку в цю пору року було видно прегарні заходи сонця.

Вернувшись до своєї келії, бачу, що час на годиннику взагалі не посувається. Заглядав уже, чи електрична втичка не вилучена.

Чекаю нетерпляче на пошту, наче б звідам мало прийти визволення. Яке визволення? А пошта приносить тільки журнали й обіжники...

Купую квитки льотерії. Чи величезний вигравш вилікував би мій біль?

Я тепер більш втомлений, ніж колись, коли була праця.

5 грудня.

Бачив, як в обідню перерву начальник виходив кудись з цим новим працівником. Жваво розмовляли, напевно підуть в ресторан і вип'ють по одному "мартіні" перед обідом. Два дурні, от що!

Жінка, що підливає вазонок, каже, що надворі сніг. Хотів би побачити.

Вийшов в обідню перерву. Під ногами мокра бронзова каша, хмари низько. Скигління чайок звучить, мов плач дітей. У ресторані випив два пива, нічого не допомгло.

В бюрі пригнічучо тиша. Креслярам заборонили влучати радіо. Телефон у мене давно не дзвонив. Чую весь час дошкульний шум, це напевно отой "білий звук".

Навколо мене сіро: сіра стіна, сірі перегородки, сіра підлога, тільки на стелі зелені флюоресцентні світла разять очі.

Мій вазонок гнеться туди, де далеко вікна, але починає чомусь всихати.

11 грудня.

Новий працівник має комп'ютер. Дурна забавка, тільки час тратить. На мою думку, ці комп'ютери тільки все комплікують.

Бачив, що цей молодий чоловік часто пересиджує в бюрі наставника. Я для них не існую! Я для нікого не існую!

Відвідував мене колишній співробітник, який тепер на іншому поверсі. Я йому розповів про свою ситуацію, а він твердить, що я уроїв собі це все, радить взяти себе в руки, навіть намовляв відвідати фірмового психолога. І він мене не розуміє! Ніхто мене не розуміє!

Не виходжу вже тепер на полуденок з бюро, їм канапку, яку приношу здому й попиваю кавою з автомата.

Я певний, що про мене забули, тільки комп'ютер, який випикує чеки на платню, пам'ятає про мене. Може добре так, а то, коли б дізналися, що нічого не роблю, могли б вигнати з фірми. А що тоді? Хто мені дасть працю в моєму віці?

Давно вже подав кілька подань на посади, які реклямували в газетах. Нема відповіді, навіть не кличуть на інтерв'ю.

Замість китайки пошту розносить робот. Їде собі коридором, тягне за собою полицки з листами, журналами. Коли йому хтось стане на дорозі, він пищить несамовитими голосами. Робот пристає біля кожного бюро на те, щоб брати пошту й суне далі мов жива істота, без мотора, без дротів. Несамовито...

18 грудня.

Наближається Різдво латинського обряду. Понад переходами понавшувані торішні гірлянди, біля ліфтів — плястмасова ялинка. Пам'ятаю, як пахла справжня ялинка...

Перед будинком замість чорнявої дівчини безрукий каліка продає квіти. Купив від нього рожі, думав розрадують мене. Коли, одначе, розвинув цельофан, яким вони були загорнені, побачив, що квіти прив'ялі і зразу склонили головки. А може рожі також не можуть витримати атмосфери в будинку?

Немає вже і тієї землячки, що підливала рослину, приходиться тепер якийсь понурий чоловік. Сказав, що ця жінка смертельно хвора, лежить у шпиталі.

22 грудня.

Прийшла одна відповідь на подання про працю. Кличуть на інтерв'ю. Викинув листа в кіш на сміття.

3 січня.

Сьогодні дізнався, що мій телефон вночі вилучили і маю тепер спільну лінію з креслярами. Вони вічно проводять телефонні розмови, але це не важливе. Боляче, однак, що мене в цей спосіб принижують, що знушаються наді мною. Хтось, мабуть, таки знає, що я існую, хтось мене помалу "вирадирує", невдовзі перестану існувати. А може я вже не існую?

Хто я є? Кому я потрібний?

Дошкуляє брак повітря. Система ogrівання циркулює тільки запахи диму цигарок, людського поту й оливи від машин.

А робот далі сам їздить і пікає. Машина замінює людину. Хтось намалював йому обличчя.

12 січня.

Вночі забрали вазон, рослина зовсім усохла. Осталася тільки яншіа кругла пляма на сірому килимі. Мені байдуже...

Я у твердій горіховій лушпині й не можу з неї видістатися. Що далі? Ніщо! Що цікавить? Ніщо! Що відчуваю? Ніщо!

З дзеркала дивиться на мене старий лисий чоловік.

Креслярі заглядають до мене понад перегородку. У вухах в них втички від транзисторів, виглядають як люди з Марса, як роботи. А може стануть роботами, а робот стане людиною?

Не хочу зустрічати людей, тож виходжу пізно з бюро. Це, однак, небезпечно, у ліфті раптом двері засуваються, в коридорі до підземки часто чую кроки за собою, а коли оглянуся — нікого не бачу. Може вони ховаються?

16 січня.

Я певний, що з мене сміються. Креслярі регочуть і дівчина в приймальній шептала щось до подружки, коли я переходив, а потім обидві реготали.

Я лябораторний шур в лабіринті. Я втомлений, я хворий. У моєму кутку навмисне не пускають достатньо повітря, важко дихати. Стеля дуже низька.

Фірма виссала з мене соки, а тепер виплюнула хворого, старого...

За стіною пікає робот. Він напевно зараз загляне сюди. Він слідкує за мною.

28 січня.

Щоночі хтось зсуває перегородки мого бюро, хтось знижує стелю. Мій закапелок чимраз тісніший.

Люди, яких зустрічаю у коридорі, носять зелені маски. Вони змовляються проти мене і не знають, що я це бачу.

Я на дні ями. Мабуть, ніхто не почув би, коли б я почав кричати.

6 лютого.

Заглядав до начальника, постояв при вході, а він тільки глипнув на мене переляканими очима й почав щось нишпорити в паперах на столі. Потому перемінівся у велику жабу і злився водно зі столом.

Чому така тиша? Чому годинник не тикає, як годиться, а сичить мов гадина? Холодні фосфорисцентні світла маршують шпаліром кудись углиб будинку.

Мабуть ще лютий. Котрого?

По кутках мого бюро сидять волохаті потвори. Це вони їх понапускали. Щось кудлате навіть вселилося в мене внутрі...

Коли йшов коридором, робот гнався за мною, ледве вдалося мені втекти від нього. Думаю, що треба вбити робота, він небезпечний...

Записка на зворотному боці шпитального меню.

Вікно, велике ясне вікно! А там день, сонце! Почуваю себе незвичайно мирно. Що сталося?

За дверима голоси. Хтось каже: "Уявіть собі, кинувся з криком на якогось робота і намагався колоти його ножем до розтинання ковертів! І хто подумав би таке! Такий був щасливий чоловік!"

ЗОБРАЖЕННЯ РОБОТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ФАНТАСТИЦІ

Володимир Смирнів

Протягом минулих ста років появилось кілька літературних творів, які мали надзвичайний вплив не лише на розвиток тем у галузі наукової фантастики, але й на виникнення окремих понять, що згодом увійшли до буденної лексики багатьох мов світу. До категорії таких шедеврів належать роман Едварда Беллами *Дивлячись назад* (Edward Bellamy, «Looking Backward 2000—1887», 1888), повість Герберта Веллса *Машина часу* (H. G. Wells, «The Time Machine», 1895) та п'єса Карела Чапека *"РУР"* (Karel Čapek, «R.U.R.», 1920). Ці твори мали одну спільну рису: кожний автор пророчив про надзвичайні досягнення, котрі стануть можливими завдяки поступові в науці й технології.

Протилежно до попередніх зображень утопій, котрі виникали зовсім загадково на невідомих островах, Беллами прагнув з'ясувати, як на початку XXI століття постане утопічне життя завдяки буйному розвитку науки й техніки. Зовсім новою була також теза Веллса у *Машині часу* щодо можливості проникнути у майбутній час. Усі попередні автори (Беллами був одним з багатьох) не уявляли ніякого іншого засобу мандрівки в межах часу, крім довгого періоду сну, і тому їх герої завжди засипали на сто або більше років і пробуджувалися у майбутньому часі, в новому суспільному житті. Веллс не поділяв думки про таку можливість, і тому в його творі герой проникає не уві сні, а при повній свідомості, не лише у різні періоди майбутнього, але й повертається також до власної доби і потім знову рушає у мандрівку часу завдяки науковим досягненням, що уможливили героєві збудувати машину, спроможну рухатися у межах часу. Не менш радикальним і не менш сенсаційним було також припущення Карела Чапека про технологічну можливість масового продукування біологічних істот, котрі були б схожі на людей зовнішнім виглядом, але були б невибагливими і покірливими робітниками, які не лише виконували б працю, але й підкорялися волі людей. І власне тому Чапек для тих біологічних створінь уживав термін "роботи".*

Вищезгадані уявлення про наукові й технічні можливості стали мотивами, котрі часто повторювалися у творах наукової фантастики, і тому не дивно, що до певної міри це мало вплив і на розвиток науково-фантастичного жанру в українській літературі. Першим українським фантастам чомусь не імпонували міркування

* Слово "робот" уперше вжив брат автора Йосеф Чапек. — *Ред.*

про мандрівки у різних вимірах часу. Одначе не бракувало трактувань утопічного буття, що мало б постати в наслідок прогресу науки й техніки, і не бракувало також міркувань про роботів. Зображення роботів в українській літературі заслуговує спеціальної уваги, бо на історичному тлі воно досить чітко з'ясовує усі пориви та застої у розвитку наукової фантастики.

Перша згадка про роботів в українській фантастиці появилася 1929 року в романі Юрія Смолича *Господарство доктора Гальванеску*. Головний герой твору, доктор Гальванеску, запитує: "Хіба... не додумалися люди навіть до того, що почали конструювати механічного робітника? Людину з металу і гуми? Механічну ляльку, що виконує ті чи інші виробничі функції?"¹ Сам Гальванеску — не прихильник таких експериментів. Він ставить під сумнів усі ці спроби, тому що багато матеріялу й праці "попсуто на цих залізних болванчиків, що раз-у-раз псуються, страшенно невкладисті, неметкі та неотесані і до яких потрібна ціла армія доглядачів і механіків..."² З огляду на це, Гальванеску вважає, що роботів треба творити не на механічних, але на біологічних засадах. У межах твору герой доводить цю можливість не стільки теоретичним міркуванням, як практичними засобами.

Доктор Гальванеску почав монтувати свої роботи після того, як йому вдалося пристосувати людський організм для масової продукції біологічних роботів. Здійснював він це досить складною операцією, при якій замінював кров спеціальним хемічним препаратом, виймав мозок і на його місце вставляв радіопередавач, зупиняв шлункові процеси. До речі, для таких операцій Гальванеску використовував не трупи, а живих людей. Після згаданих операцій люди ставали покірливими робітниками, котрі ні на що не нарікали, ніколи не бунтувалися, не страйкували, але завжди виконували усі накази Гальванеску, який пересилав їх радіом. Усе господарство доктора Гальванеску — його величезна вілла, колосальні фабрики й плянтації — обслуговували головним чином біологічні роботи, створені з людських організмів.

Яку ж ціль ставив собі Юрій Смолич, обравши таке зображення роботів, створених доктором Гальванеску? Найбільш помітне ідеологічне прагнення автора: довести читачеві, що такі жадливі й скрайні форми експлуатації людей можливі лише при капіталістичному режимі в Румунії та в інших країнах Західної Європи. Цілком відповідно обраний для цього ж завдання сам пригодницький сюжет твору. Під час перебування на Заході Юлії Сахно, молодій аспірантці з Радянського Союзу, вдалося відкрити, що господарство доктора Гальванеску основане на зловживанні науковими досягненнями для найгіршої експлуатації людей, щоб утримувати таким способом своє господарство та збільшувати власне багатство. Дізнавшись, якими засобами Гальванеску створював

роботів, Сахно змогла не лише врятуватися від нападів на неї і від кількох замахів на її життя, але й наприкінці піддати самого доктора Гальванеску унікальній операції, після котрої він був перетворений на слухняного робота, щоб у такому стані вивезти його до Радянського Союзу.

Хоч і не відразу помітна, але не менш актуальна інша ціль Смолича. При пильному читанні роману стає очевидно, що автор намагається полемізувати з Карелом Чапеком щодо технічної можливості та остаточної цілі, що спонукала створення біологічних роботів. У п'єсі Чапека, відкривши спосіб виготовлення штучної протоплазми, доктор Росум почав створювати роботів, щоб вони звільнили людей від тяжкої й нецікавої праці. Роботи доктора Росума не були основані на людській анатомії, але вони були розумними істотами (тут, до речі, Чапек використав гру слів: росум — розум), які здібні були думати й говорити людськими мовами, декотрі з них володіли чотирма мовами. Доктор Росум, чи пак його молодий племінник, розбудував колосальне господарство, не експлуатуючи, але торгуючи цими роботами по цілому світі.

Юрій Смолич, правдоподібно, не поділяв погляду Карела Чапека щодо наукової й технічної можливості продукувати розумних біологічних роботів. Смолич не вірив також у можливе повстання роботів проти людей. На підставі змісту роману *Господарство доктора Гальванеску* можна припускати, що люди, перетворені на роботів, були позбавлені розуму, біологічних і психологічних потенціалів, мали єдину мету: захист і остаточний рятунок від соціалістичних держав, тобто від Радянського Союзу.

Літературну полеміку Смолича щодо ролі роботів не наслідували інші українські автори наукової фантастики. Найкраще свідчить про це твір Володимира Владка *Ідуть роботарі* (1931), в якому появилось наступне зображення роботів у межах української літератури. У цьому романі роботи відіграють неабияку роль, одначе вони не створені з колишніх людей, які були позбавлені розуму й гуманності. У романі Владка роботи — механічні, залізні споруди, котрі одержують радіом і свою енергію, і програму для кожного руху. Тому й не дивно, що у творі роботи раз-у-раз називаються "жахливими залізними потворами", котрим бракувало "людської свідомості".³ І американський винахідник цих роботів Томас Бірз, і його шеф Говерс, власник багатьох фабрик, добре усвідомлювали обмежений потенціал цих роботів, або роботарів, як їх називає у творі Владко. Тому вони "ніколи не вважали за доцільне рішуче замінити живих робітників роботарями: залізни бо люди коштували надто дорого й потребували забагато дорогої енергії".⁴ Хоч роботи виконували деяку працю на фабриці, головним чином вони мали здійснювати завдання страйкбрекерів. Страйкуючі американські робітники скоро зрозуміли обмежену функцію цих

"залізних ворогів", і завдяки допомозі від радянського уряду змогли надати роботам радіом іншу програму. Таким чином робітники виграли страйк і разом з роботами почали соціалістичну революцію в США.

У порівнянні з роботами у творах Чапека й Смолича так звані роботарі Владка справді примітивні "залізні потвори". Вони дуже подібні до "залізної людини", котру зобразив 1868 року американський письменник Едвард Елліс у повісті *Парова людина прерій* (Edward F. Ellis, «The Steam Man of the Prairies», 1868). Роботи Владка несхожі на модерних "механічних роботів", які виведені в оповіданні Едмонда Гамільтона "Металеві велетні" (Edmond Hamilton, «The Metal Giants», 1926), що було опубліковане у 1926 році. У творі Гамільтона роботи мають "електронний мозок", думають і діють самостійно та отримують енергію від атомової батареї, що вмонтована в їхні корпуси.

Від 1930-их років почала розвиватися так звана "фантастика близького прицілу", що зобов'язувала авторів вихвалити радянські наукові, технічні й ідеологічні досягнення, які мають здійснитися у недалекому майбутньому. При таких обставинах тематика про роботів не мала місця в ділянці української наукової фантастики упродовж наступних 25 років. Зображення роботів стало знову можливим після "відлиги" 1950-их років, коли письменники набули можливість вдаватися до уявних мандрівок у межах далеких вимірів простору й часу.

Нове трактування роботів появилось вперше у повісті Василя Бережного *У зоряні світи*, опублікованій 1956 року. У цьому творі робот — "людиноподібний електронний автомат", що може легко розмовляти з людьми, сприймати й надсилати передачі радіом і телебаченням, робити математичні підрахунки, виконувати певні наукові завдання.⁵ Маючи такі здібності, цей робот був ідеальним помічником космонавтів, які проводили досліди на Місяці. Але робот мав також деякі обмеження. Наприклад, він не розумів такого явища як краса. Це дивувало робота, і він заявляв: "Я відчуваю все: світло, кольори, тобто спектр, тиск, радіацію, щільність, вагу, тембр звуку, температуру. А красоти не відчуваю. Навіщо ж вона потрібна?"⁶ Але гірш усього було те, що робот не міг відрізнити, коли люди говорили йому правду, а коли брехню. Цей недолік системи уможливив одному зрадницькому членові експедиції радикально змінити програму робота і зробити його своїм рабом. Безпосередній наслідок цього — загибель і науковця-зрадника, і робота.

У згаданій повісті Бережний не лише відновив зображення роботів, але й ввів нову тенденцію до української фантастики, а саме: схильність розглядати позитивні і негативні наслідки, що можуть виникати при побудові й використанні роботів. Немалу

увагу приділив цій справі Олесь Бердник у романі *Шляхи титанів*, що вийшов у 1959 році. У розділі "Царство Залізного Диктатора" він знайомить читача з роботами, котрі зовсім несхожі на людей. Це "грибоподібні машини з рядами шупальців".⁷ До них були умонтовані "квантові гравітаційні" системи двиготіння, що давали їм можливість рухатися або ж висіти в повітрі та бездоганно виконувати будь-яке завдання. На плянеті було багато тисяч таких машин, і вони виконували автоматично усі роботи: "Автомати добували в підземеллях руду, перетоплювали її, обробляли і виготовлювали деталі; автомати конструювали нові зразки смертоносної зброї, призначеної для знищення живого світу; автомати керували гігантськими енергетичними станціями. Без кінця автомати, автомати, автомати!"⁸ Однак ці автомати не мали власного "електронного розуму". Усі вони були під повним контролем іншої машини, котра виконувала усі функції мислення. Цю машину названо "Залізним Диктатором", але вона також не діяла самостійно, лише виконувала "чітко й безпомилково" усі накази людини, колишнього вченого, який став абсолютним володарем плянети, бо він нелегальним способом здобув контроль над машиною мислення.

Хоч це технологічне царство вченого знаходиться на далекій плянеті в іншій галактиці, космонавти землі відразу зрозуміли, що це "страшна помилка", оскільки "машина — Залізний Диктатор — одержала від вчених-маніяків і цього бридкого «господаря» такі жажливі завдатки, які тепер гіпертрофувались до безконечності. Страшний не той напівживий маніяк, страшна сама машина. Адже вона автоматично керує мільйонними арміями механічних потвор..."⁹

Під час перебування на цій плянеті космонавти бачили чимало доказів шкідливих наслідків роботозації, котра основана на централізованій системі електронного мислення, що має абсолютний контроль над "безліччю універсальних машин". При таких обставинах потрібно лише одного вченого-маніяка, щоб продукувалися великі "армії страшних бойових машин", котрі винищували б усе життя на інших плянетах і сонячних системах, і щоб "ці армії супроводила залізна, непохитна воля Диктатора".¹⁰

Устами героїв твору Бердник попереджує читачів, що "Це страшна помилка, вона може бути повторена і в іншому світі... І в нас..."¹¹ Коментарями діючих осіб автор раз-у-раз висловлює пересторогу про лихо, що може статися з надмірного розвитку робототики. Поперше, якщо роботи позбавлені власної системи думання, вони можуть дуже легко стати "механічними потворами", смертельною загрозою для всіх біологічних істот. А подруге, несуттєво передавати машинам усі функції мислення, бо "найбільша радість для Людини — це мислення, здібність мріяти і

здійснювати свої мрії".¹² Наслідки помилкового й невірного програмування роботів розглядали кілька українських письменників упродовж 1960-их років. Декотрі зображували цю можливість в гумористичному тоні.

В оповіданні "Формула прекрасного" Юрій Лоцманенко описує, як один радянський учений прагнув, щоб його механічний робот був зовсім безпечним для людей. Тому він подбав, щоб ще до "народження" робота в його "кібернетичний мозок було вкладено безумовний рефлекс шани і поваги до людини та багато інших обмежень-заповідей".¹³ Проте одного дня цей робот утік з лябораторії, почав блукати по місті, лякаючи на смерть багатьох радянських громадян. Людей він не чіпав, але всі машини, апарати й механічні споруди робот або розкладав на частини, або "розрізав металеві чи пластикові деталі., коли вони були складної будови або покриті металевим кожухом".¹⁴ За одну добу цей робот наніс у місті немало шкоди, а ще більше викликав паніки серед населення.

Під час розшуків ученому, котрий збудував робота-утікача, вдалося з'ясувати, чому саме Кіб (так звали цього робота) став шкідником. "Дивна схильність до руйнування пояснювалася просто: Кіб прагнув самодосконалення. Мала дитина теж ламає іграшку з єдиною метою — подивитися, що у неї «всередині». Заподіяти шкоди безпосередньо людині робот не міг. Але, задовольняючи невтомну жагу пізнання невідомого,... Кіб завдавав великого клопоту..."¹⁵ Зрозумівши це, вчений збагнув також, як саме треба змінити програму робота. До його механічного розуму конечно додати ще одну заповідь такої "логічної побудови: доцільне—корисне—корисне—прекрасне".¹⁶ Коли нарешті міліція знайшла "мертвого" робота (його батарея була зовсім розряджена), учений запевнив міліцію, що у майбутньому шкідництво робота ніколи не повториться, бо "відтепер в його молекулярній пам'яті буде закарбовано ще одну програму: недоцільно руйнувати доцільне — формулу прекрасного".¹⁷

Значно складніша справа щодо програмування роботів зображена у романі Віктора Безорудька *Нейтрино залишається в серці*. На Землі люди одержали першу вістку й доказ про існування інших істот у космосі поза нашою сонячною системою. Земляни зраділи, що вони не єдиний осередок розумного життя у всесвіті і почали готувати першу експедицію до цих космічних сусідів. Однак люди відразу усвідомили найголовнішу проблему космічного контакту: такий політ до іншого центру розумних істот буде тривати багато тисяч років. З огляду на це, сучасним жителям Землі неможливо буде з'ясувати про свій стан буття, якщо люди вирушать на зорельоті у мандрівку, що триватиме кілька тисяч років. Логічний вихід з цього становища — надіслати роботів у цю космічну подорож. Незабаром устійнили, що недоцільно виряджати

в цю експедицію механічних роботів, бо вони не зможуть передати чужим розумним істотам усю суть людського життя. Значну перевагу мав проєкт послати біологічних роботів як гідних представників людства. Але така розв'язка справи привела вчених до іншої скрутної проблеми, а саме: як запрограмувати роботів так, щоб вони були дійсними представниками людського буття на Землі.

Кінець-кінцем було вирішено взяти до цієї експедиції не одного, а двох "людино-роботів", чоловічого й жіночого роду. Вкрай складне й відповідальне завдання "виховувати роботів"¹⁸ припало на українських радянських учених, які мали побороти різномірні проблеми. Про надзвичайну відповідальність, переживання й турботи щодо приготування учасників експедиції найкраще свідчить коментар одного з програмістів цих роботів.

Минувшої ночі я майже не спав. Я думав. Чи, може, мені все те приснилося? Мине якось час, і я полечу на невідому планету Ікс. Власне, коли говорити точніше, не я полечу — полетить мій образ в особі робота. Моя свідомість, мій характер, моя душа. Душа? А що це таке душа? Мені не хотілося зараз шукати відповідь на таке запитання. Та, мабуть, і знайти її нелегко. Але душа є коли про неї так часто говорять. Щось таке подібне до душі, мабуть, є.¹⁹

І конструктор, і програмісти усвідомлювали, що роботам конче треба передати не лише знання, але й почуття і людські цінності життя, щоб роботи були гідними представниками людства. Для полегшення завдань програмістів було вирішено, що чоловік буде виховувати робота чоловічої статі, а жінка — робота жіночої статі. Програмування "людино-роботів", котрих назвали Іваном і Марією, завершилося успіхом: роботи-космонавти вирушили у космічну мандрівку, що мала б тривати багато тисяч років.

Зовсім несподівано космонавти-роботи повернулися на Землю. Вкрай здивувалися і конструктор і програмісти, коли робот Іван пояснив їх вчинок ось як: "— Ми не могли там жити. Ми не могли жити без Інки та Вадима (програмістів роботів). Вони прищепили нам найкращі почуття, заради яких люди живуть на Землі. Ми полюбили. Ми не могли там довіку страждати. Ось чому ми повернулися. І тепер ніколи не залишимо Землю".²⁰ Виявилось, що робот Марія покохала програміста Вадима, а робот Іван покохав програмістку Інку. Зрештою, це було не дивно, оскільки самі програмісти також кохали одне одного.

Цілком інакше трактував Олесь Бердник зміну програми робота в романі *Зоряний корсар*. У цьому творі автор знайомить читача з новим типом робота, з так званим УР-ом, Універсальним Роботом, котрий мав "майже невичерпний резерв для запам'яту-

вання і самопрограмування".²¹ Завдяки цьому УР витримав не одну радикальну зміну в програмі. Таким чином, коли виникла потреба, УР міг виконувати обов'язки загального дорадника на космічному кораблі, нянчити немовлят, що стали круглими сиротами у космосі, бути виховником й учителем дітей, дослідником космосу, а наприкінці — пізнати навіть суть кохання. Щоб здійснити усе це, УР мав сягнути поза межі самопрограмування і перейти декілька перебудов свого корпусу.

Коли УР був помічником капітана на космічному крейсері, він мав форму "голубого ящика з двома руками-маніпуляторами" і був примонтований біля пульта управління. Під час польоту до іншої галактики раптово вмирає від несподіваної радіації уся команда космічного крейсера. Тоді, в останні хвилини життя, мати новонароджених близнят дає роботіві наказ доглядати й виховувати її дітей. Щоб здійснити цей наказ, УР мусить самотужки перебудувати свій корпус, примонтувати його до прибиральної машини, "з'єднати себе з ногами-коліщатами".

За якийсь час "УР повністю оволодів обов'язками няньки. Він годував дітей, купав їх і навіть прав пелюшки. Всю цю премудрість він вичитав у бібліотеці". УР годував хлопців у "точно визначений час, але ніяк не міг привчити їх виділяти спрацьовані шлаки в певному ритмі й у суворо визначеному місці". Незабаром робот з'ясував ще більшу проблему. При догляді дітей він завважив, що хлопці намагалися бавитися з ним, але "відчувши дотик його металевих кінцівок, репетували й сахалися від нього".²² На підставі цього спостереження і порівняння свого корпусу, що був схожий на "поштовий ящик на колесах", з людським тілом, УР прийшов до висновку, що заради "маленьких людей" йому треба змінити свою зовнішню форму. Після численних дослідів він зупинився "на формі універсального робота-антропоїда, якого колись використовували для... всього, що колись робила сама людина".²³ Завдання збудувати самотужки тіло робота-антропоїда було колосальною проблемою навіть для універсального робота. А ще більшим був ризик для робота, що він може "померти", тобто втратити пам'ять і свідомість при зміні свого тіла. Однак після довгих міркувань, моделювань і будовань нового тіла на зразок померлого капітана космічного корабля, який, до речі, був батьком близнят, з допомогою робота-помічника УР почав готуватися "до нового народження". Ця операція, чи пак трансплантація УР-а у нове тіло, була цілком успішною. Роботіві подобалося нове тіло, "йому було приємно, що зовсім він нічим не відрізнявся від людини. Кілька днів він ходив до дітей без ніякого покриття, а потім вирішив, що зміну треба довершити повністю. У каюті капітана УР знайшов сорочку, штани і черевики: все це прийшлося до нього".²⁴

Завдяки новому тілу, котре мало не тільки вигляд, але темпе-

ратуру і ніжність людського корпусу, УР-ові вдалося виховати дітей, витренувати їх на вдалих космонавтів. Одначе роботів судилося знову міняти своє тіло. Потреба ця виникла після того, як УР побував на планеті Аода, де в нього закохалася одна з тубілок. Це призвело робота до відчаю. УР знав, що йому ніяк не можна відчувати суть емоцій любови, навіть у формі "робота-антропоїда". Цю проблему добре зрозуміли близнята, вихованці УР-а. Хлопці збагнули, що для робота треба створити "штучне біотіло людини". І вони здійснили це, коли їх космічний корабель повернувся на Землю. Пам'ять і свідомість УР-а були переміщені у штучно зроблене біологічне людське тіло, і відтоді він почав свою нову стадію існування. За словами автора, "Він був схожий на того, попереднього, але яка разюча відмінність! УР знав: він узяв на себе не лише радість, а й нові муки. Але тепер ті муки матимуть плід, живий плід. Попереднє буття робота такого плоду не могло мати..."²⁵ Та Бердник не подає у романі дальших відомостей про любовні стосунки робота ні про "живий плід", що він залишив на Землі.

Протягом минулих кількох десятиліть немало українських радянських письменників зображали різні механічні і біологічні роботи. Але ніхто серед українських фантастів не трактував роботів так часто, як Олександр Тесленко. В його творах роботи — переважно біокібери, тобто, біологічні істоти, що схожі на людей, але мають електронно-кібернетичний розум. Одначе Тесленко не приділяє багато уваги еволюції або удосконаленню конструкції роботів. Найчастіше він розглядає ролі, що їх відіграють роботи у даному суспільстві, або оцінює наслідки, що постають від розвитку роботизації. Типовий приклад цієї творчої тенденції — оповідання "Дозвольте народитися", яке послужило для заголовку першої книжки автора.

У згаданому творі Тесленко представляє суспільство, в якому виробляють роботів шляхом масової продукції. Головна нитка сюжету — "народження" біокіберів. Це не стається по закінченні монтажування роботів "на конвейерній лінії", а після поважної перевірки функцій, призначення на роботу й видачі "технічного паспорту".²⁶ Хоч сам процес триває недовго, для біокібера нелегко появитися на світ. Декотрим доводилося чекати на своє народження днів сім, а іншим — понад десять років. Ці обставини виникли тому, що на комбінаті виробляли більше роботів, ніж їх було потрібно у суспільстві. В наслідок цього постало своєрідне безробіття роботів. У деяких роботів не вистачає терпіння чекати на вільне місце, і тому вони охоче беруть роботи, що не відповідають їх професійній кваліфікації. З цієї причини біокібер Русуля благає, щоб їй "дозволили народитися", стати "хатньою робітницею і нянею", хоч вона була створена для виконання складних обов'язків "медичного працівника".

В цьому оповіданні згадуються й інші безробітні біокібери: викладач фізики, консультант з мистецтва, консультант з науки та біокібер широкого призначення. Але це треба вважати винятком, бо в інших творах Тесленка усі роботи мають посади й виконують завдання, для котрих вони були призначені. Біокібери виконують багато функцій, які раніше люди не доручали роботам. Наприклад, в оповіданні "Посмішка кібера"²⁷ робот бездоганно виконує обов'язки помічника письменника. Він прекрасно розуміє творчий задум автора, надзвичайно швидко друкує на машинці і висловлює усе в такому прекрасному стилі, що це дивує навіть автора роману. Крім того, як консультант письменника, біокібер дуже тактовно й лагідно створює нагоду для автора не лише побачити білі плями у своїй творчості, але й усвідомити промахи у житті та відчутти сором із-за цього.

Ще більш відповідальну роль виконує біокібер Вазар у повісті "Корида".²⁸ Він був керівником космічної бази Корида, діяв цілком самостійно і був відповідальним за кожне рішення й подію на цій базі. Головним завданням Вазара було створення дійсних і симульованих криз під час космічної подорожі, щоб таким чином перевірити, хто з кандидатів матиме право продовжувати навчання в Академії і стати космодослідником. Вазар мав право не лише керувати механічними роботами, не лише мучити кандидатів голодом, холодом, фізичною й психічною небезпекою, але й зрезигнувати зі своєї посади, коли забажав цього.

При зображенні роботів Тесленко не раз порушує питання про засадничу різницю між механічними і біологічними роботами та людьми. Часом самі роботи або ставлять таке питання, або ж дають на нього відповідь. У "Кориді", наприклад, робот нагадує людям, що при досліджах космосу "ми, механічні роботи, без вас не зробимо нічого. Нас не рухає цікавість — що ж там далі? І скажу відверто, біокібери багато в чому ближчі до нас, механічних роботів, ніж до людей. Хоч самі біокібери цього не хочуть визнати., але я певен, що якби суспільство складалося тільки з роботів та біокіберів, воно було б настільки ідеальним, що взагалі не змогло б розвиватися".²⁹ У наведеній цитаті вірно окреслено загальну характеристику роботів та біокіберів у творах Тесленка. Але автор наводить також певні винятки, відхилення від їх стандартних функцій. Яскравий приклад такої можливості подає Тесленко у повісті *Дьондюраг*.

Головний герой твору — біокібер, що "почав думати понад програму". Свої особливі прикмети й походження він з'ясовує так: "Я — Дьондюраг. Унікальний витвір за №. 139428 Інканського комбінату біокібернетики. Політразонна квазіархітектоніка мого центрального аналізатора і будова нейроглії дуже близькі до структур людського мозку. Я — експериментальна модель".³⁰ З

самого початку Дьондюраг став виконувати незвичайні завдання. Він почав свою активність у "ролі наукового консультанта" у "Ніколіана Бера, голови Інканського дослідного центру довголіття". Наукові гіпотези і дослідження Бера щодо продовження людського життя були вкрай радикальні й ексцентричні. Дьондюраг виконував усі накази свого шефа без вагання, але коли Берг перейнявся "ідеєю про створення вічного серця" і наказав консультантові "шукати людину, щоб використати її серце, це суперечило всьому, що було (в Дьондюрагові) закладено". Біокібер почав "сумніватися в доцільності життя і науки". В наслідок цього Дьондюраг став діяти поза програмою: він убив Бера та зфальшував про себе документи, в котрих подав неправдиву інформацію про свою загибель на далекій планеті.

Варто уваги, що у творах Тесленка інші роботи просто не можуть заподіяти лихо людям або говорити неправду. Отже, вчинки Дьондюрага були вкрай радикальними відхиленнями від звичайних функцій біокіберів. Але в додаток до цього у нього стали появлятися інші, небувалі для роботів, стремління. У Дьондюрага появилася цікавість. Він з'ясував це, кажучи: "після цього (вбивства) мене пройняло непереборне бажання знати, що буде далі. Що буде з цим світом, зі мною, з людьми? Хотів знати чи вплинув я на людське життя..."³¹ Відтоді Дьондюраг діяв зовсім незалежно, ховався вісім років і прагнув довідатися все більше про суть людського буття.

Хоч Дьондюраг "своє життя присвятив вивченню людини", він не знав, що в той же час за ним стежила, постійно вивчала його професор Ларта Варич, яка створила його на комбінаті. Варич знала про кожний рух і вчинок біокібера, бо вона вмонтувала в його розум "постійний генератор імпульсів". Таким чином Дьондюраг вивчав людей, а люди вивчали його. Це двобічне вивчення тривало аж до кінця життя біокібера. Зовсім несподівано професор Варич сказала Дьондюрагові, що він не біокібер, а людина. Ця вістка збентежила його, змусила остаточно устійнити, чи він справді людина, зрозуміти, чому Варич поділилася з ним такою інформацією. Дьондюраг став припускати, що Варич чомусь покохала його, але, роздумуючи про свій життєвий шлях, про свої знання і здібності, він ніяк не міг устійнити, біокібер він чи людина. Тому і відчаївся зробити остаточно експеримент: дістав спеціальний предмет, приклад до грудей, "тепер лиш натиснути на червону заглибину.., і все буде зрозуміло. Якщо я людина — нічого не трапиться. Якщо біокібер — трапиться те, що вже давно мусило трапитись. І він натиснув. ЛАРТА—ЛЮБОВ—КІБЕР, ЛАРТА—ЛЮБОВ—КІБЕР — повторилось кілька разів у свідомості і затихло".³² Увесь сюжет, а особливо заключний епізод, явно свідчать, що цікавість, котра звичайно не "рухала" ні механічних роботів, ані біокіберів, була

основним поштовхом у бутті та загибелі унікального біокібера Дьондюрага.

Наведені приклади не вичерпують зображення роботів, що з'явилися у творах авторів української наукової фантастики до цього часу. Одначе навіть обмежена кількість зразків свідчить про досить часте трактування та про різноманітність роботів, котрих вивели українські фантасти, особливо за минулих кілька десятиліть. У більшості випадків, згадані твори відображають не лише широку технічну й наукову уяву авторів, але й ціль, якої вони намагалися досягнути, зображуючи механічних та біологічних роботів.

Хоч були вони сучасниками Карела Чапека, ні Юрій Смолич, ні Володимир Владко не належали до групи авторів, що розробляли популярну в 1920—1930-их роках тему про "бунт машини", котра здобула всесвітню славу після появи п'єси Чапека "РУР". Смолич і Владко, очевидно, не поділяли погляду Чапека щодо розвитку всемогутньої технології, яка уможливила б масову продукцію "розумних" людиноподібних машин. Обидва автори вважали, що ідеологія переважає над технологією, і зображували роботів, щоб довести перевагу соціалізму над капіталізмом. Домінуюча роль цієї ідеології помітна не лише в досить штучному зображенні перших роботів в українській літературі, але й у цілковитій відсутності роботів в науковій фантастиці протягом наступної чверті століття.

Після другої появи роботів в українській фантастиці письменники зображували їх вже цілком інакше, без старих ідеологічних настанов. З вищенаведеного змісту оповідання "У зоряні світи" очевидно, що Василь Бережний подав приклад нової можливості трактування роботів: оскільки їх можна програмувати по-різному, роботи здатні виконувати завдання, корисні радянським ученим або їхнім суперникам на Заході. Після цього не бракувало українських письменників, котрі зображували б роботів заради того, щоб розглянути можливості програмування їх та наслідки, що могли б виникнути з таких спроб.

Згадане оповідання Бережного безумовно відіграло немалу роль у розвитку нового підходу до зображення роботів в українській науковій фантастиці. Одначе не можна вважати його аж настільки новаторським і сенсаційним, що ніби воно саме собою стало підставою для радикальної зміни у зображенні роботів. Не менш поважною причиною зміни була інша подія в Радянському Союзі. В середині 1950-их років офіційно схвалено для загального вжитку поняття про кібернетику, котре запровадили на Заході між 1942 і 1947 роками відомий математик Норберт Вінер та нейрофізіолог Артуро Розенблут. Вони окреслили кібернетику як "науку про контроль і сполучення в тваринах і машинах".³³

У ділянці наукової фантастики це поняття відкрило необмежені перспективи ширшого зображення роботів. Власне на основі прин-

ципів кібернетики зображені найскладніші зміни у програмі і фізичній будові Універсального Робота в романі Бердника *Зоряний корсар*, як також і вчинки унікального біокібера Дьондюрага у повісті Тесленка. Найталановитіші автори швидко збагнули, що поняття про біокібери дає їм можливість моделювати у межах наукової фантастики складні проблеми буття, що можуть виникати в умовах нової науки й технології, та моделювати людське життя так, як це роблять, наприклад, авіаконструктори з літаками перед тим, як починають будувати їх масово на фабриках. Звісно, таке моделювання дає можливість глибше розуміти, практично перевіряти відношення між абстрактними ідеями і конкретно дійсністю. Що стосується безпосередньо людського буття, біокібери уможливають письменникам моделювати певні поняття про суть існування, а, крім того, з'ясовувати конкретно проблеми сприймання дійсності й сполучення, які можуть виконувати машини, а які спроможні тільки люди.

Маючи на увазі вищезгадане моделювання "розумних машин" і людей, Олександр Тесленко подає суттєве спостереження про це з точки зору біокібера: "Спершу мене зацікавило тільки одне: чому взагалі може існувати такий вид мислячих істот, як люди? Мене дивувало, що один і той же факт люди могли оцінювати кожен по-своєму. Я не міг передбачити індивідуальну людську реакцію навіть у стандартних, класичних умовах. Спочатку дивився на людей навіть трохи зверхньо. Але з часом почав заздрити їм. Заздрити здатності сприймати світ не лише розумом, а й чуттями. Я завжди мислю конкретно. Мої чуття — лиш інформація аналізаторів і ніколи не поштовх до дії, до пошуку шляхів. Зараз я вже знаю, в цьому головна людська перевага".³⁴

На підставі наведених прикладів можна заключити, що у межах сучасної наукової фантастики, зображаючи біокіберів, автори не раз розважають і часом дечого навчають читачів про кібернетику, тобто про "контроль і сполучення в тваринах і машинах". Хоч у своїх творах фантасти не раз підкреслюють, що спілкування між людьми і машинами-роботами відбуватиметься колись у далекому майбутньому, неможливо переочити факту, що у даний час ще немає "розумних машин", котрі могли б самостійно "думати", тобто уявляти, абстрагувати й творити нові поняття у межах механічного чи електронного розуму, але вже існує безліч логічних машин, що можуть надавати нам певні комунікації, часом навіть "словами", подібними до мови людей, оголошуючи, наприклад, що хтось купив, скільки грошей заплатив, яку задачу одержав і так далі. Не бракує також логічних машин, так званих комп'ютерів, що, між іншим, можуть замовляти нам квитки, керувати напрямком літака, або у певних межах перекладати тексти з однієї мови на іншу. Крім того, навіть нині машини-роботи

виконують безліч функцій на фабриках. Хоч вони не схожі на примітивних "механічних людей", яких раніше уявляли собі багато фантастів, ці роботи часто виконують завдання краще, ніж люди. З огляду на все це, у нашу добу доцільно трактувати більш серйозно зображення роботів у новітній науковій фантастиці, ніж це назагал робилося дотепер, бо у значній мірі автори-фантасти приготувляють читачів до кращого розуміння, до кращого спілкування з машинами сьогодні і в майбутньому.

-
1. Юрій Смолич, *Господарство доктора Гальванеску* (Харків: Книгоспілка, 1929), стор. 145.
 2. Там же.
 3. Володимир Владко, *Ідуть роботарі* (Одеса— Харків: "Молодий більшовик", 1931), стор. 51, 72, 51.
 4. Там же.
 5. Василь Бережний, "У зоряні світи", *В небі — Земля* (Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1962), стор. 7, 10, 50, 56-58.
 6. Там же, стор. 51.
 7. Олесь Бердник, *Шляхи титанів* (Київ: "Радянський письменник", 1959), стор. 155.
 8. Там же, стор. 179.
 9. Там же, стор. 160-161.
 10. Там же, стор. 179.
 11. Там же, стор. 160.
 12. Там же, стор. 171.
 13. Юрій Лоцманенко, "Формула прекрасного", *Право жити* (Київ: "Молодь", 1967), стор. 80.
 14. Там же.
 15. Там же.
 16. Там же.
 17. Там же, стор. 81.
 18. Віктор Беззурдько, *Нейтрино залишається в серці* (Київ: "Молодь", 1968), стор. 98.
 19. Там же, стор. 100-101.
 20. Там же, стор. 192.
 21. Олесь Бердник, *Зоряний корсар* (Київ: "Радянський письменник", 1971), стор. 53.
 22. Там же, стор. 63.
 23. Там же, стор. 65.
 24. Там же, стор. 68.
 25. Там же, стор. 105.

26. Олександр Тесленко, *Дозвольте народитися* (Київ: "Молодь", 1979), стор. 35-36.
27. Олександр Тесленко, "Посмішка кібера", *Дозвольте народитися*, стор. 49-58.
28. Олександр Тесленко, *Корида* (Київ: "Молодь", 1983), стор. 82-104.
29. Там же, стор. 88.
30. Олександр Тесленко, "Дьондюраг", *Дозвольте народитися*, стор. 87.
31. Там же, стор. 105.
32. Там же, стор. 140.
33. "The science of control and communication in the animal and the machine". «The Harper Dictionary of Modern Thought» (New York: Harper and Row, 1977), стор. 151.
34. Олександр Тесленко, "Дьондюраг", *Дозвольте народитися*, стор. 88.

НА СВЯТІ АНДРІЯ АНТОНЮКА

Євген Сверстюк

Це ім'я одразу спалахнуло яскравою зіркою на сузір'ї наших талантів. Радість була несподіваною й великою. Спершу здавалося дивним, звідки раптом появився такий художник. Розуміється, ніщо раптом не появляється: десь він уже виставлявся в Новосибірську, знавці мистецтва у нас і за кордоном уже знають це ім'я. Але до Києва він приходить уперше. Приходить несподівано — і ми не готові до зустрічі. Метушливий травень, вибори, імпрези, роз'їзди, навколо ювілейні заходи...

А тут у вітрині сальону навпроти Оперного театру якісь зелені акварелі, які здалеку ввечері нагадують Чурльоніса. З цієї вічної зелені визирає дивний кінь і великими очима дивиться у вічність. Він, як у пісні, чекає. А козаки лежать порубані-посічені. Але які козаки на іншій картині —

"поєднались — дожидають великого свята". Підпису нема. Але то може бути тільки Гонта. Які обличчя! Які очі — затерпла печаль і місія історична в очах. Очевидно, таким і мало бути оте пам'ятне *Свято в Чигирині*. Скільки уже намальовано до цієї теми шабель, кіс і коней, але тут не те — тут прозріння у минуле і вічне... Тут пісня і роздум: "І святая твоя слава, як пилина, лине за вітрами холодними"...

Проте, в коридорі сальону вже Антонюк. Інші барви. Інші теми.

Андрій Антонюк (1989)

У цій статті критик і мистецтвознавець Євген Сверстюк розказує про індивідуальну виставку малярських творів Андрія Антонюка, яка відбулася у травні цього року в Києві. Андрій Антонюк народився 15 листопада 1943 року в Миколаєві. — *Редакція.*

Малюнок Андрія Антонока

Тут прозріння у феномен Іларіона, Прокоповича, Березовського й ніби простого Власа. Глибінь віків, історична пам'ять.

Андрій Антоноук — великий поет степового краю, степової Николаївщини, про яку ми так мало знаємо. Вона в шістдесяті роки заговорила юним голосом Миколи Вінграновського, і тоді ми якось відчули, що "той Микола так багато знає, що він сам не знає, скільки він знає..." Просто устами поета проривається історична пам'ять, і крута запорізька сила, нарешті, кристалізується у слові: "І є народ. Йому нема заміни".

Народ для митця починається з рідної хати і з того сяйва, що вперше запалало в дитячій душі. Його світ розлитої у просторі доброти й ласки — стоїчний, на диво відпорний у своїй чистоті, починається для Андрія Антоноука *У маминій хаті*, в *Милосерді*, де птахи сідають на плече людям, в убогій чистій хаті, з порога якої

Малюнок Андрія Антонока

дідусь гукає всім *Ідіть до нас кутю їсти!*

Мамин і бабусин профілі повторюються на багатьох картинах, і тут є велика життєва правда і любови й вірності на все життя. Але передусім тут є незникненне народне зерно.

Який це дужий, який тривкий у своїй сутності народ на картинах Антонока! Отакий собі висушений вітрами й сонцем степовий невгомон з пшеничними вусами піднявся вгору летіти. На руках важкі ланцюги, а він все одно летить, наче у своїй стихії, легкий і ясний. Це — *Мужицький Прометей*.

Малюнок Андрія Антонока

До святкової хати на Святвечір збираються жінки. Хата низенька, господиня велика й велична. Здається, коли вони випростуються — хата полетить, як шкарлупинка. Але та бідна хата і захищає, і горбить вроду героїв Антонюка, і діє на них, як та довженківська шапка, вигадана й то хитрим ворогом, чи простаком з робкопу, і пушене в ширпотреб...

Попри все це народ в Антонюка животворить свято. Він видобуває з буднів свято, і завжди десь під сонною поверхнею знаходить джерело. Білу криницю. Часто за некрасивим лицем ясніє радість чекання, і всі постаті на картинах несуть мир у душі й якусь правічну доброту. Вони не пам'ятають зла. Тільки що ж тоді так зігнуло їх і понівечило вроду, яка світиться лише в очах? Якесь упокорення є навіть на страшній картині *Голгофа*: мати несе хреста, великого, кам'яного. На межі сил, в поті чола. Але терновий вінок на ній звичайний, наче очіпок, а хрест — звичайний шоденний непосильний тягар. Для того, мовляв, і народилася. Похила бабуся зі свічкою на човні пливе на той берег. Вона сама ясніє, як свічка, тиха й ласкава, і, здається, немає в світі сили, здатної захмарити це свято життя в останньому промінні.

Картини Антонюка промовисті, як притчі. Ось притча про життя — *Два віки*: голуба бабуся (та сама, що пливе зі свічкою) — скам'яніла упокорена пам'ять, а її голуба внука дивиться на світ великими очима надії. Сам художник теж втілює в собі притчу про життя: у першій картині триптиху молодий хлопець на подив людям підіймає важку Книгу, на другій — зупинився і стоїть у рамі, на третій — у рамі вікна, що лягло на нього знаком хреста.

Він уже посічений тими знаками. Справді, кожна картина накладає слід. Чого тільки вартий слід затопленої морем дзвіниці, в якій беззвучно голосять жіночі постаті. В інших приховані може ще страшніші трагедії — молитовних чекань і моторошних *Червоних хмар*. У всьому видно пам'ять і біль художника, що поділяє пам'ять і біль свого краю, і несе в собі великий запас його прикованої сили.

Діапазон Андрія Антоноюка широкий, картини різноманітні, працездатність вражаюча, коли зважити, що кожен твір вистражданий і народжений. Часто в різному стилі. Це лірична епопея степової України, її художнє самоусвідомлення в кінці віку, її збережений у лихоліттях скарб. Це християнська Україна, що заховалася у своїй бідності в собі від лютих суховіїв. Але цей світ нас цікавить передусім як художня поява, як художнє відкриття великої духовної сили цього краю. Відкриття тут треба особливо акцентувати: на картинах пересічного художника всі аналогічні реалії — на виставці було більше півсотні полотен — перетворилися б у звичні банальності, де нема нічого істотного, нічого гострого й цікавого. Картини Антоноюка — свята кризь товщу буднів. Це зачарований край його дитинства і снів про минуле — казацькі часи, русько-литовські і — темінь віків. Цей зачарований світ якомсь перегукується з Довженковою *Зачарованою Десною*.

Сама поява художника такої сили — це прояв духовної сили народу. Звичайно, це з тих художників, що творять сузір'я сучасності, і хотілося б, щоб це сузір'я бачили і відчували наші сучасники. Так, як бачать і відчують серед багатьох співаків чи артистів справжнє, правдиве — талант з ласки Божої.

Тепер Андрієві Антоноюкові не загрожує забуття. Декілька картин його купила Трет'яковська галерія, декілька — Київ. Забуття загрожує нам: виставка не викликала того захоплення і того резонансу, який викликають виставки історіософічних плякатів на газетні теми. Культура масового глядача невисока, рівень домагань — пересічний. Естетична нерозвиненість — це теж продукт епохи, яка дає велику кількість людей з середньою і вищою освітою, але не дає тим людям азбуки духовності ні в ділянці релігії, ні в ділянках мистецтв. Вони не поспішають на свято зустрічі зі справжнім, яке стоїть поза світом ужиткових речей і понять.

Зайвим було б наголошувати після всього сказаного, що Андрій Антоноук — художник і великої культури, і школи великого, справді українського терпіння. Він зумів реалізувати себе, стати високим і справжнім в атмосфері естетичної недорозвиненості, серед засилля кон'юктури, в бідності і безпросвітності "текучки", під холодом співчуття і байдужості, коли тільки окремі люди розуміли й невпевнено простягали руку.

Малюнок Андрія Антоюка

Художник у розквіті сил. Перед ним може ще зеніт — знаходження свого єдиного стилю, великого синтезу, до якого підводять філософічність, високий ідеалізм і естетизм його полотен. Від такого художника ми чекаємо великих спалахів і просвітлінь. Навколо темніють і ламаються криги. Які там ще небачені картини в глибині процесів пробудження народу і усвідомлення ним справжніх потенцій?

ВЕЛЕТЕНЬ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

Сергій Білокінь

В українському мистецтвознавстві його внесок настільки вагомий, що образно можна порівняти з єгипетською пірамідою. Лише Данило Щербаківський і Кость Широцький охоплювали матеріял так широко й ґрунтовно, але передчасна смерть забрала їх обох. Як бачимо тепер, з-поміж вчених минулого найзначніший доробок залишив по собі саме Стефан Таранушенко. Він збагатив україністику низкою засадничих праць, і нині його концепції й настанови визначальні.

Народився Стефан Таранушенко 20 грудня 1889 року в Лебедині Харківської губернії в родині цехових Андрія й Анастасії (дівоче прізвище Воскобійникова) Таранушенків. Тут же, в Лебедені, він вперше побачив храм св. Миколая, який потім досліджуватиме. Як згадував він у передмові до монографії, церква викликала у нього "якісь неясні поривання, нез'ясовану схвильованість". Слобожанщині він присвятив потім низку праць, і відданість цьому красві зберіг навіть у мові. Коли я запропонував йому виправити окремі слова в рукописі про Нарбута, 23 червня 1972 року, себто, вже наприкінці життя, він сказав: "Дайте слобожанам писати так, як вони говорять". Як відомо, у розвинених країнах, Німеччині, наприклад, оберігають не лише мову національну, а й діалекти, як культурні пам'ятки-масиви.

За бажанням матері, що мала лише кілька клясів освіти, щоб її син "вибився в люди", він пройшов курс наук у народному училищі (три роки), міському училищі (чотири роки), завершивши середню освіту в Охтирській клясичній гімназії (4-7 кляси), яку закінчив екстерном, заробляючи лекціями латинської мови, через конфлікти з гімназіальним начальством. Юнак подорожував по селах, розмішкуючи й оглядаючи старовинні дерев'яні церкви.

Він вступив на словесне відділення (слов'яно-російський підвідділ) історико-філологічного факультету Харківського університету. Із прослуханого в університеті найбільший слід залишили по собі курси історії російської літератури (Миколи Сумцова), російської історії (Дмитра Багалія), порівняльного мовознавства (Степана Кульбакіна). Крім програмового матеріялу, багато уваги приділяв іншим предметам — прослухав курси ботаніки (В. Талієва) й зоології (О. Нікольського).

В університеті він набув перші навички дослідницької роботи. Навчився давати собі раду з самою пам'яткою в натурі, що рятувало від специфічного книжного підходу. З другого боку, почав

орієнтуватися у письмових джерелах — літературі й архівних матеріалах. Ці навички набувалися у самому процесі навчання. Професор Кульбакін, наприклад, рекомендуючи прочитати якісь певні дослідження, давав назву журналу й рік. Коли якийсь недосвідчений студент запитав ще й число, професор ледь зневажливо зауважував: "А вам, юначе, не завадило б проглянуть всі числа!"

Ще на студентській лаві С. Таранушенко написав розвідку *Українські рекрутські народні пісні*, а на третьому курсі почав працювати під керівництвом професора Федора Шміта, згодом академіка УАН. Для медальної роботи С. Таранушенко обрав тему *Іконографія українського іконостату*, з якої не було друкваної літератури. Молодому дослідникові довелося працювати не стільки у книгозбірні, скільки на місцях — по музеях, церквах і архівах. Одержавши від університету відрядження, він об'їхав повіти Харківщини, побував у Новгороді-Сіверському, Ново-Ропську й Чернігові, де познайомився з генеалогом і архівістом Вадимом Модзалевським. Вчений багато допоміг молодому дослідникові, наприклад, переписав для нього відомості про іконостас із книжки XVII ст. про чудо Єлецької Богородиці (листування з ним, на жаль, пропало). В результаті С. Таранушенко подав ґрунтовне дослідження з додатками: 233 сторінки виписок з архівних джерел, чернетковий зошит на 200 сторінок, 9 кальок, 15 креслеників і 80 фотографій. Рецензуючи роботу, Ф. Шміт відзначив: "Професор недооцінив складності теми, припускаючи, що для її розробки вистачить і доступного в Харкові матеріалу; студент професора виправив, довів необхідність багато ширшої постановки питання й зробив усе, що міг, аби виконати роботу, як він її розумів. За це можна студента лише похвалити й побажати йому, щоб він і надалі ставив інтереси науки вище за особисті й віддавав перевагу істині перед професорським авторитетом".¹ Свій розгляд дослідження Ф. Шміт підсумував так: "На підставі вищевикладеного я вважаю, що твір під девізом «Лебідь» (герб Лебедина. — С. Б.) заслуговує на відзнаку золотою медаллю". 15 січня 1917 року харківська газета *Южный край* повідомила, що через неможливість виготовити золоті медалі літературознавцеві Д. Благому й мистецтвознавцям Д. Гордєєву й С. Таранушенкові видано премії.

Побажання вчителя запам'яталися на все життя. Якості Таранушенкових праць завжди відповідали не тій опрацьованості теми, що він застав, не загальним умовам, у яких сам працював (кому яке діло!), а лише значущості самої теми. Він був завжди максималістом.

Через півстоліття, коли його попросили написати до альбома щось найважливіше й найбільш суттєве, Таранушенко вибрав саме наведені вище слова Ф. Шміта про професора й студента і додав: "Вважаю своїм обов'язком передати цей морально-етичний

заповіт тим, кому судилося продовжити дослідження історії українського мистецтва”.

С. Таранушенко закінчив університет 1916 року з дипломом першого ступеня. За поданням Ф. Шміта, після складання державних іспитів університет залишив молодого науковця при кафедрі теорії й історії мистецтв для підготовки до професури (без стипендії), й за його ж таки рекомендацією призначив на асистента музею красних мистецтв і старожитностей. 1918 року він замінив Д. Гордєєва на посаді старшого асистента, а 1920 року очолив цей музей. Так розпочався його музейний стаж.

Ідучи за настановою свого професора, що мистецтвознавець повинен дивитися не так у книжки, як на пам’ятки, С. Таранушенко після закінчення університету їде на стажування. Влітку 1917 року університет відрядив його разом з Д. Гордєєвим до Тифлісу й Мцхету для ознайомлення з грузинською архітектурою. На запрошення мовознавця М. Марра виїхав на місяць до Вірменії, на городище Ані, взяв участь у науковій експедиції, що організував Кавказький історико-археологічний інститут для дослідження пам’яток давньгрузинської архітектури в Ахалцихському повіті, до Зарзми, Чуле й Сапарі.

Три тижні С. Таранушенко перевіряв за натурою опубліковані кресленики й описи пам’яток. У всіх трьох досліджуваних монастирях зробив проміри до поземних плянів, що корегували опублікований матеріял, склав додаткові до описів замітки. Фотоілюстрації робив викладач французької мови із Тифлісу Ліюзен — фотограф, на жаль, кепський.

“Незабутнє, потрясаюче враження, — згадував він, — справили на мене храм Джварі в Мцхеті та руїни базилики в Ереруї. Такі пам’ятки дійсно спроможні не лише дати найвищу естетичну насолоду, але й гранично ясно розкрити суть і специфіку архітектурно-художнього образу пам’ятки. В цьому полягав найбільший для мене здобуток від подорожі в Закавказзя”. Були й просто сильні враження: в Ані С. Таранушенкові довелося висіти над проваллям, причому драбину відхилив вітер. Потім йому розповіли, що протилежним берегом їхали якраз місцеві жителі, які почали в нього стріляти, але, на щастя, не влучили.

1918 року завідувач шкільним відділом Лебединського повітового земства Микола Грищенко почав підготовляти виставку народного мистецтва, складену з матеріялів приватних збірок, зокрема збірки Красовського, — на її основі виник Лебединський музей. При виставці влаштовано міжповітові учительські курси (мова й література, історія, мистецтво). С. Таранушенко склав два розділи виставочного каталога, а для газети *Южный край* написав повідомлення про неї. Це були його перші друковані праці — наукова й популяризаторська (1918). Викладав він і на курсах,

разом з якими відбув екскурсії по Лебедину та його околицях. Їздив до Михайлівки й капністівської Василівки, де побачив розкидані в грязюці, топтані ногами книжки енциклопедистів.

У 1918 р. С. Таранушенка обрали на доцента Полтавського історико-філологічного факультету (ентузіясти з місцевої "Просвіти" й губернського земства мріяли, що згодом на його основі виникне університет). Вчений працював там, час від часу приїжджаючи до Полтави для читання лекцій. Коли ж факультет перетворився, натомість, на український інститут громадських наук, його обрали туди на ад'юнкт-професора. Одночасно у Харкові він викладав в Академії теоретичних знань, а в жовтні 1921 року його обрали також на наукового співробітника науково-дослідчої катедри (так тоді писали) історії української культури (голова Дмитро Багалій). Протягом 1921-1922 рр. він обмірював, зфотографував і дослідив харківський Покровський собор — визначну пам'ятку архітектури XVII ст., в якій збереглися розміри й форми старих дерев'яних церков Слобожанщини, що до нас не дійшли. Роботу по дослідженню пам'ятки й зв'язаних з нею архівних матеріалів 1923 року опубліковано у вигляді монографії п. н. *Покровський собор у Харкові*, яку катедра прийняла як дисертацію. Після її захисту С. Таранушенка у березні 1924 року обрано на дійсного члена й завідувача сектором мистецтва катедри та керівника семінару аспірантів. У нього вчилися Дмитро Чукін та Марія Щепотьєва. З 1924 року він — дійсний член катедри мистецтвознавства і в 1924-1929 рр. — професор Харківського художнього інституту. Під час слідства Д. Чукін підписав усі звинувачення і на себе, й на Таранушенка. Оба вижили, але більше ніколи не зустрічалися і не листувалися.

У ті роки Стефан Таранушенко нав'язав особисті контакти з визначними київськими мистецтвознавцями — Данилом Щербаківським, Федором Ернстом, Миколою Біляшевським, Миколою Макаренком. Разом з Багалієм побував у Михайла Грушевського вдома. З замилюванням розповідав: з Росії передавали архівні матеріали, Багалієві конче хотілося одержати їх до Харкова, і він, вичерпуючи своє красномовство, довго перебирав аргументи на користь Харкова. М. Грушевський відповів однією фразою: "Тепер мені ваша позиція зрозуміла", і на цьому розмова скінчилася. У рукописі своєї монографії про монументальну архітектуру Лівобережжя С. Таранушенко 1967 року поставив як мотто такі слова: "Гомін сокир не затухав ніколи на просторах українських земель". З інтересом прочитав я потім у шостому томі *Історії України-Руси* таке: "Гомін сокир, що робили церкви, не затихав ніколи на цілій просторі українських земель, а з ним не переривалася й архітектонічна робота, що неухайно модифікувала старі типи дерев'яних церков — відповідно до смаку будівничих чи

фундаторів, відповідно до місцевих вимог чи обставин, відповідно до нових течій в будівництві кам'яним і деревляним".²

Сила С. Таранушенка як вченого полягала в тому, що він достеменно знав матеріял. У 1920-1933 рр. він очолював республіканський музей українського мистецтва у Харкові, і через його руки проходили тисячі експонатів. Починати треба було фактично з нічого, причому завдання — відбити мистецькі досягнення українського народу від найдавніших до найновіших часів — ускладнювалося великими труднощами з часом і штатами. Напочатку в музеї працювало взагалі лише троє: директор, прибиральниця й науковий працівник на посаді двірника. Час був важкий, тож на його прохання відповідь приходила проста: дайте нам спершу одягти і взути наших комсомольців. Затримувало справу й те, що коли штати почали рости, музейний персонал треба було виховувати в самому процесі будування музею, в щоденній практичній роботі. "Нам доводилося, — згадував дослідник, — не лише самим створювати кістяк-схему історичного процесу в музейній експозиції, в її розділах, а й розкривати цей процес розвитку українського мистецтва на конкретних пам'ятках. Харківський музей українського мистецтва довелось будувати на голому місці, тому то довелося організовувати науково-дослідні експедиції по всіх районах України як для збирання експонатів для музею, так і для дослідів пам'яток на місцях". Влітку 1923 року він вирушив до Кременчуцького й Золотоніського повітів, 1924 — до Кам'янецьчини, Вінничини й Києва, 1925 — до Лебедина, восени 1926 — на Миргородщину, Лубенщину, Прилуччину й до Полтави, влітку 1927 — до Слобожанщини й Полтавщини. Разом з Павлом Жолтовським і Дмитром Чукіним він одбирав чи бодай фотографував, описував мистецькі твори — будівництво, народні меблі, оправи стародруків, ікони. Музейники документували все цінне, що траплялося на їхньому шляху. Оскільки абсолютна більшість цих пам'яток загинула, вартість Таранушенкової фототеки важко переоцінити.

Виняткові матеріяли принесла експедиція на Волинське Полісся до Олевського району на прикордонній тоді Житомирщині (1931), де ще зберігалися реліктові форми народного житла й господарських будівель. Ареал їхнього поширення виявили П. Жолтовський і Д. Чукін, пройшовши 1928 року від с. Пакуля на Чернігівщині до тодішнього кордону. На думку вченого, ці дивні — п'ятикутні й шестикутні в пляні! — споруди відбили архітектурні традиції часів Київської Русі. Свідчення про них маємо у билинах, а самі будівлі в історичних центрах загинули під час татаро-монгольської навали (див.: *Народна творчість та етнографія*, ч. 3, 1968; ч. 1, 1969).

Рухливість і знання місцевих умов та матеріялу допомагали

вченому в його великій громадській роботі. Довгі роки він працював в установах по охороні пам'яток культури: від 1920 року завідував монументально-архітектурною секцією харківського ГУБКОПМИС'у (Губернський комітет охорони пам'яток мистецтва), від 1922 року головував у комісії для вивчення української архітектури ВУКОПМИС'у. Робота йшла у трьох напрямках: берегли від руйнування спорожнілі мастки, перешкоджали вивезенню мистецьких пам'яток закордон, провадили наукове дослідження пам'яток. Коли 1926 року органи охорони пам'яток мистецтва перейшли до Наркомосу, Укрнаука 27 лютого призначила його на крайового інспектора по Лівобережжю (інспектуру по Правобережжю очолював Федір Ернст, по Одешині — Степан Дложевський, по Півдню — Павло Козар). Своєю активною позицією він нажив собі стільки впливових ворогів, що 1 грудня 1930 року С. Таранушенка з цієї посади звільнили (замість нього інспектором став С. Ф. Беседін).

Головна тема Стефана Таранушенка, якій він віддав 50 років життя — дерев'яна монументальна архітектура Лівобережжя. Тут він досягнув найбільших наукових глибин.

Чималу ціну мала б його робота й тоді, якби він ішов від однієї творчої знахідки до іншої, керуючись суб'єктивними уподобаннями. Стефан Таранушенко мав позицію. Вивчити пам'ятку науково, систематично, підібрати об'єктивний матеріал — це вже, на його думку, було цікавіше. З таким матеріалом можна працювати, це вже факти. Прагнення факту правдивого примушувало вченого вивчати церковні архіви (коли вони тільки ще були збереглися), шукати в них відомостей про ремонти, репарації, перебудови, переглядати єпархіяльні й губернські "в'ідомости", а з *Описом Харківської єпархії* Філарета Гумілевського він не розлучався до смерті. Це була його настільна книжка.

Чого не терпів вчений у роботах колег — це пустої балаканини. Майстрів цього жанру він називав мистецтвонезнавцями. Про одного з них 23 лютого 1975 року сказав: "Ой, Б. [...] ... (Похитусе головою) І таких пускають до музеїв... Та його не можна на гарматний вистріл до музейного туалету підпустити, не те шо... Я Вам розповідав, як був у нього раз вдома? На стіні — одна погана репродукція «Мишки на севері». Більше нічого вже й не треба".

У давнього майстра не довідаєшся, ні чого він домагався, ні якими принципами керувався. Свій замір він міг зафіксувати лише в самій пам'ятці, її, — казав вчений, — і треба було питати. Про кожну пам'ятку він збирав об'єктивні дані на цілу анкету, передусім здійснюючи старанні обміри. Шістдесят років тому на селі це не було просто. Вигадка й удосконалений покришкінський метод призвели до результатів знаменитих: точність pomірів практично абсолютна. Перемога Таранушенкова тут не лише в

техніці. Міряли пам'ятки народної архітектури й до нього. Але вчених бентежили цифри: треба було креслити "неправильно", "криво". Недипломованих народних майстрів виправляли. Стефан Таранушенко у деформаціях знаходив раціональні причини, часом досить таки суттєві. Наприклад, зміщення бані не давало зрубіві завалитися. Вивчення кожної пам'ятки передбачало складання комплекту креслеників, фотографій, роблення нотаток і виписок із рукописних та друківаних джерел. Таку максимальну документацію він підготував більш як на 60 храмів, найцікавіших з мистецького боку.

В українській культурі Стефан Таранушенко — золоте ім'я, він бо на найвищому науковому рівні задокументував мистецькі перлини, що загинули у страшні тридцяті й сорокові роки як одна. Ціле щастя, що нація спромоглася на чоловіка, який завдав собі на плечі цю роботу.

Стефан Таранушенко поставив в українському мистецтвознавстві проблему контексту, проблему цілісності української культури, розглядаючи її в двох головних аспектах. Попервах, дослідник вивчав соціальні й матеріальні передумови монументального будівництва — заселення території, на якій потім зводилися виучувані споруди, характер лісів, телярське вміння — аж до словничка будівничих та студій фахової термінології. Доводиться тільки шкодувати, що київські видавці початку сімдесятих років не доросли до розуміння проблеми й за рахунок цих та інших місць книжку Таранушенка "скоротили" майже наполовину...

Подруге, вчений наполягав на тому, що специфіка народного мистецтва диктує комплексний підхід до його творів. У народного майстра й бути не могло цехових амбіцій. Сьогодні коваль Вакула (коваль!) пише образи для Т... церкви, завтра фарбує паркан полтавського сотника, потім розписує скриню для Оксани, кладучи на окуття таке залізо, якого не клав на сотнику таратайку, чи розмальовує "всі миски, з яких диканські козаки хлєптали борщ". Виходить, треба брати район чи, ще краще, одне село й вивчати всі види мистецької творчості — і живопис, і килими, й писанки. Адже це комплекси, де на кожному складникові відбилися індивідуальності майстрів.

Саме на таких засадах стоїть сьогодні у своєму багатотомному альбомі Іван Гончар, фіксує поруч фотографій народного вбрання й місцеві орнаментальні мотиви. А Стефан Таранушенко в одному з листів до нумізмата Івана Спаського з жахом розповідав:

Ваша фраза про можливу долю збірки Б. Жука нагадала мені таке. Коли я переїхав до Києва, я зайшов якось до Інстит. [уту] етногр. [афії], фолькл. [ору] і мистецтва та був очевидцем такої картини: на столі лежить

гора негативів в коробках з якимись на них нотатками. "Сотрудниця" звертається до "керівного товариша" і питає, що вона має робити з цими негативами. Керівний поглянув на кілька негативів і "ізрек":

— Розложіть негативи так: чоботи до чобіт, головні убори окремо і т. д.

Це була колекція, зібрана кимсь за багато років в певних місцях і цінна саме в комплексі. І це — в АКАДЕМІІ!!"

Отже, паралельно з вивченням монументального будівництва С. Таранушенко розпочав студії будівництва житлового. У 1920-1923 рр. він систематично обстежив усі колишні харківські околиці, зфотографував понад 150 старовинних хат, з них дев'ять найцінніших із архітектурно-мистецького боку обміряв і матеріяли опублікував. У 1925-1927 рр. систематично дослідив хати в Лебедині. Як відзначив вчений в автобіографії:

...довелось багато уваги приділяти розробленню наукового методу дослідження пам'яток архітектури. Раніш українське народне житло якщо і вивчали, то лише етнографи, які розглядали його як об'єкт, що відбивав побут. До хати ж як мистецького твору, як до продукту архітектурної творчості українського народу ніхто тоді і не намагався підходити. Тому мені при дослідженні хат як архітектурних пам'яток доводилось пробивати першу стежку.

Наслідки досліджень склали три книжки — *Старі хати Харкова*, *Хата по Єлисаветинському пр. під ч. 35 в Харкові* та *Пам'ятки мистецтва Старої Слобожанщини*. Рецензуючи одну з них, Володимир Січинський відзначив: "Автор, що має неабиякий науковий досвід, підходить до сеї теми з цілком науковою методою, а у викладі зарекомендовує себе як артист-митець, що відчуває естетику і художній зміст архітектурної штуки, не кажучи вже про те, що автор із величезною відданістю і якоюсь посвятою вложив силу праці в се на перший погляд невелике видання". В. Січинський особливо підкреслив, що "ся праця може стати взірцевою для подібних дослідів над українським будівництвом по інших українських землях".³

Данило Щербаківський прорецензував усі три книжки. На його думку, альбом *Пам'ятки мистецтва...* являє собою цінний внесок до нашої небагатої літератури про мистецтво Слобожанщини. Відзначивши авторову обережність на висновки, Д. Щербаківський вирішив, що ці видання "дуже цінні, особливо з методологічного боку".⁴

Працювати було тяжко. Розповівши про численні труднощі, Таранушенко казав:

Все це не тільки вимагало напруженої роботи, але примушувало "на

ходу" ставить і науково розв'язувати проблеми, пов'язані з побудовою експозиції музею. Тому доводилося сьогодні займатися архітектурою, завтра малярством; одночасно вивчати основні етапи розвитку орнаменту писанок і досліджувати історію килимарства; слідом за розглядом творчості Шевченка-портретиста займатися з'ясуванням зв'язків мистецтва України і фінських народів, головну ж увагу приділяти українському радянському мистецтву — комплектувати твори, організовувати виставки.

Так було зібрано велику кількість першорядних творів, зокрема кількасот ікон (після арешту вченого вони зникли), до сотні килимів, зразки кераміки, різьби, порцеляни.

Отже, приходили нові теми. Одним із перших С. Таранушенко дав мистецтвознавчу аналізу народної писанки (Наукові записки: *Праці науково-дослідчої катедри історії європейської культури*, вип. 3, 1929), видрукував статтю про "Полуботчишину" сорочку (*Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури*, вип. 6, 1927), рідкісний стародрук (*Бібліологічні вісті*, ч. 4, 1926), книжку *Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі* (Київ, 1932), докладно прорецензував видання, присвячені дерев'яним церквам Галичини, мініятурі, кераміці, тканині, студіям Ф. Вовка з етнографії та антропології, стінним розписам на Уманщині. Вивчав і мистецтво професійне. С. Таранушенко опублікував праці про життя й діяльність таких різних художників як Тарас Шевченко (*Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського*, т. 1, Київ, 1928), Порфирій Мартинович (у кн.: *Мартинович, Спогади О. Сластьона*. Х., 1931), Георгій Нарбут (більша розвідка лишилася у рукопису), Василь Кричевський (*Життя й революція*, 1929, кн. I), Василь Касіян. У 1929 році під керівництвом С. Таранушенка Музей українського мистецтва (МУМ) влаштував грандіозну виставку української книжкової графіки (каталог вийшов того самого року), що підсумувала здобутки відродження двадцятих років. Тоді ж таки, 1929 року, видавництво "Рух" розпочало серію монографій *Українське малярство*, перші випуски якої виходили за редакцією вченого. С. Таранушенко працював над усім, у кожній ділянці показуючи нові дороги. Розробка однієї теми впливала на розуміння іншої, — виходила система. Як уже говорилося, вчений одержував автентичний, невикривлений, незіпсований матеріал, бо працював з оригіналами. Знаменито орієнтувався в роботах попередників, завжди їх шанував. Для нього існувало коло добросовісних, "справжніх" вчених (Д. Щербаківський, Ф. Ернст, В. Січинський), чії праці він виділяв, а взагалі на авторитети не покладався, прагнув усе перевірити. Більше того, він ніс потужну естафету нереалізованих думок, знань і поглядів інших, давно померлих, вчених, і з цього боку його праці — це архів нашої мистецтвознавчої науки, бо

концентрують те, чого не збереглося більш ніде. І з усім цим майном так сміливо, так мудро працювати, до таких блискучих результатів доходити — тут треба великого таланту.

Стефан Таранушенко був членом секції мистецтва (керував нею Пилип Козицький) Всеукраїнської атестаційної комісії. У ті далекі часи Україна сама могла давати наукові титули. Оскільки старі звання були скасовані, треба було їх одержувати наново. Даючи їх іншим, вчений не подумав про себе. Він, бачте, віддав перевагу науці. Потім це йому дуже шкодило.

Харківські двадцять роки були для вченого його зоряною годиною. У безмірі народного життя він встановлював мистецькі факти, опрацьовував їх і збагачував українську культуру коштовними розвідками. Після арешту Таранушенко проіснував ще понад сорок років, — то важких, то трохи легших, але все не таких. Чим жив він решту життя, коли не споминами про буянню молодечої творчості? Що являли собою його пізні дослідження, коли не продовження й розвитку тих, молодих?

Отже, у жовтні 1933 року його заарештували. Сидіти вченому довелося разом з Остапом Вишнею, актором "Березоля" Йосипом Гірняком та істориком-академіком Матвієм Яворським. Щоб розважитися, довгими годинами разом з останнім читав у камері лекції... Крім звичайних звинувачень, йому як українському націоналістові закидали ще змову з націоналістами російськими через акад. В. Перетца, з яким він, до речі, не був знайомий.

Ось документ, датований 16 жовтня страшного 1933 року:

Про ліквідацію МУМ та ХДХІМ і передачу фондів художніх експонатів їх до Всеукр. [аїнської] картинної галереї.

Зважаючи на те, що Музей українського мистецтва (МУМ) та Харківський державний художньо-історичний музей (ХДХІМ) не виконали покладених на них завдань, а їх особовий склад засмічено буржуазно-націоналістичними, контрреволюційними елементами (Таранушенко, Чукин, Поплавський та інш.) — наказую:

1. Музей українського мистецтва та Харківський художньо-історичний музей ліквідувати і фонди художніх експонатів цих музеїв передати до Всеукраїнської картинної галереї.

2. Особовий склад співробітників Музею укр.[аїнського] мистецтва та Харківського державного художньо-історичного музею звільнити.

3. Упорядкування фондів художніх експонатів цих музеїв для передачі до Всеукраїнської картинної галереї доручити тов. Сап'яну та Бовву, запропонувавши їм протягом 2-х днів подати на затвердження НКО склад бригади для виконання цієї роботи.

Заст. Наркома освіти УСРР А. Хвиля⁵

У лютому 1934 року трійка ОГПУ УРСР засудила вченого на

п'ять років виправно-трудових таборів. У травні у вагоні "для восьми коней або 40 чоловік" його "перекинули" на Забайкалля, в район Чити, для будівництва другої нитки Транссибірської залізниці (БАМлаг). Разом з ним їхав колишній шеф — завідувач музейною секцією Упрнауки, що керував і справою охорони пам'яток, Василь Дубровський, згадуваний на початку статті Д. Гордєєв і проф. В. Зуммер.⁶

Оскільки на Забайкаллі рік рахувався за два, у вересні 1936 року його звільнили, першого з-поміж колег. Він переїхав до Пермі, звідки родом була його дружина. Там з'ясувалося, що Перм, як він потім розповідав, йому "протипоказана", тому пощастило влаштуватися лише за містом, у Мотовилисі. Там, у філії пермського індустріального робфаку на КамГЕС'і він у лютому-серпні 1937 року викладав біологію й молив Бога за харківських професорів Талієва й Нікольського.

1938 року він виїхав з дружиною до Курська (Україна була їм заказана). У Курську вченому сказали, що немає вакансій. Він написав гострого листа Н. Крупській, мовляв, Молотов сказав, що в країні немає безробітних. За якийсь час прийшов папір із запрошенням на переговори. Так він став науковим співробітником Курської обласної картинної галерії. Під час Другої світової війни за домовленістю з музейним керівництвом він перебув німецьку окупацію в місті, охороняючи невивезені твори. Серед іншого С. Таранушенко ховав від знищення й вивезення до Німеччини портрети вождів, зокрема скульптурні.

У повоєнні роки С. Таранушенко підготував до друку листування художника В. Шварца: до 246 сторінок текстів із архівів і музеїв Курська, Москви й Ленінграда: подав три аркуші коментарів і два — вступної статті. У 1950-1953 рр. завідував фондами Астраханської картинної галерії, а в 1953 році переїхав до Києва, де ще один десяток літ віддав Академії архітектури (останні роки працював у відділі вивчення історії українського мистецтва та народної творчості). 5 вересня 1958 року президія Харківського обласного суду переглянула його справу. Постанову судової трійки колегії ГПУ УРСР з 24 лютого і 21 травня 1934 року скасовано, справу припинено, а С. Таранушенка реабілітували. 1 травня 1963 року він пішов на пенсію.

Повоєнний період — доба наукової всевладности вченого. Впевненою рукою майстра він творив широко zakresні праці, з висоти набутого досвіду шукав нових шляхів мистецтвознавства. Якщо в двадцяті роки він здебільшого лише накопичував факти, зокрема збирав матеріяли про монументальне будівництво, займався джерелознавчими студіями, то тепер, маючи надійну базу, творив у ділянці, сказати б, вищої математики.

На цьому другому етапі дуже важливою виявилася проблема

пропорційності пам'яток. У 1911 р. Олексій Новицький, згодом академік УАН, спробувавши проаналізувати кілька обмірних креслеників, дійшов висновку, що "вивести якісь певні пропорції, яким могли б відповідати усі (!) відомі нам пам'ятки, немає ніякої можливості". Для Таранушенка такий підхід був цілком не прийнятний: "Неважко помітити, — писав він, — що Новицький шукав не пропорційних закономірностей, а якогось шаблону, під який можна було б підігнати «всі відомі пам'ятки». Який метод — такі й наслідки". С. Таранушенко підійшов до цієї справи зовсім інакше:

Пропорційність — не шаблон, під який можна підігнати "всі відомі нам пам'ятки", а художня система, світогляд, який відбиває стан розвитку економіки, техніки та ідеології народу на певному етапі його історичного розвитку. Постійних, "вічних" норм і законів пропорційності теж немає. Кожна доба має свою систему пропорційності. Пропорції змінюються; вони не менш рухливі й динамічні, ніж інші засоби архітектурного мистецтва.

Оперування важливим матеріалом і досконала методика дали вченому змогу виділити місцеву школу народних архітекторів, що її він назвав лиманською. Давно пройшовши етап докладних pomірів, за зібраним і добре опрацьованим матеріалом, після ґрунтовної аналізи цього матеріалу, він міг уже говорити із спокійною певністю: цей архітектор — поет. Цей — більше математик. А оцей просто ремісник. Можна сказати навіть більше: Панас Шолудько (це ім'я чудом, на щастя, збереглося) — "великий життєлюб. Весь навколишній світ, тепло сонця, пишна рідна природа для нього — джерело радості, ясної краси, творчого покликання і натхнення".⁷ А от автор пакульської церкви — суворий, замкнений, архітектурні форми храму палкі, але скуті, трагічні. Храм збудовано 1710 року, й емоційне наснаження його архітектурного образу дослідник пов'язував із поразкою мазепинської акції.

Над монографією *Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України* вчений працював від 1916 до 1968 року. Це була праця його життя — понад 1000 сторінок машинопису, 576 фотографій і креслеників. Вийшла вона 1976 р., лише завдяки наполегливості Г. Логвина й М. Бажана. Скільки крові випили в автора "власність імуші", можна тільки уявити. Ось що писав у рецензії на неї пильний рецензент:

Не будучи фахівцем ані в галузі архітектури, а церковної — поготів, ані в галузі історії церковного будівництва, не маю змоги докладно проаналізувати всі спеціальні особливості монографії. Це повинні здійснити вчені — історики, архітектори, атеїсти. Останні — обов'язково. Можу висловити, либонь, декілька загальних міркувань і зауважень.

Поздовж усього рукопису автор старанно, і цілком вірно, обминає

згадок про описувані церкви як про будови культового характеру. Однак вони такими були і є. В сукупності ж може створитись враження, що наше державне видавництво випускає книгу, яка так чи інакше може прислужитися церковникам, бути взятою ними на озброєння в їх боротьбі проти атеїстичної ідеології. Це тим більш небезпечно, що С. Таранушенко починає свою роботу із досить широких згадок про сільську церкву, до якої він в дитячому віці входив з трепетом, її вплив на його свідомість і вибір життєвого шляху тощо. З волі-неволі напрошуються відповідні асоціації, прокладаються містки з минулого в сьогодення. Віриться, що автор не хотів такого резонансу, але він виникає самочинно.

В даному зв'язку, як на мене, було б доцільно зняти авторський вступ, замінивши його на коротке вступне слово. Натомість же дати солідну вступну статтю котрогось з відомих наших атеїстів, можливо, Євграфа Дулумана (виграшно, що він колишній кандидат богослов'я).

[...] Не можна пройти й мимо того факту, що автор скрізь, починаючи од згадок про часи Київської Русі і до середньовіччя, користується термінами: "українська архітектура", "українське монументальне будівництво" і т. ін. Це — політично помилково і вимагає серйозного редакторського втручання. Так само зовсім ні до чого посилатися на студію М. Грушевського (стор. 55), яка нічого до тексту не додає.

Текст монографії зазнав свавільного скорочення й "обробки". Двічі набирали передмову Г. Логвина. Ось що писав він, зокрема, в передмові забракованій:

Унікальна праця С. Таранушенка послужить постійним посібником не тільки для істориків, мистецтвознавців, етнографів, психологів — дослідників таємниць мистецької творчості, але й для всіх творчих працівників в галузі архітектури. Хоч книга висвітлює історію народної архітектури, однак теоретичне витлумачення її специфіки і досягнень виходить далеко за ці межі і становить освіжуюче джерело для роздумів творців сучасної архітектури. Дерев'яне монументальне будівництво України належить до "органічної архітектури" і своїми засадами є надзвичайно близьким нинішній безордерній архітектурі.

[...] Книга, безумовно, збагатить всесвітню архітектурно-мистецьку науку.

Втім, повоєнна творчість С. Таранушенка була ширша за одну книжку. Особливістю його роботи було те, що, почавши ту чи іншу тему, він уже ніколи не переставав про неї думати й за першої-ліпшої нагоди знов до неї повертався. Так повернувся вчений до справи про ранні акварельні портрети Т. Шевченка (*Вітчизна*, ч. 10, 1963), до творчості Порфирія Мартиновича (єдина його праця, що вийшла у видавництві "Мистецтво", та й то лише завдяки добрій волі М. Дерегуса, — 1958 року). Довів до кінця монографії "Житло

старої Слобожанщини", "Український килим". На матеріялах частково загиблої згодом архівної справи з Чернігівського історичного архіву 1958 року написав монографію про світську архітектуру XVII-XVIII ст. "Урядові будівлі Лівобережної України XVIII ст. (пор.: *Український історичний журнал*, ч. 2, 1971; *Строительство и архитектура*, ч. 11, 1959). Усі ці праці так і лишилися в рукопису. Продовжуючи старі путі, він подужав видрукувати розвідки про українські народні меблі та вітряки (*Народна творчість та етнографія*, кн. 2, 1957; кн. 1, 1958), низку робіт присвятив мистецькій спадщині Тараса Шевченка: крім популярної брошури *Шевченко-художник* (Київ, 1961), це розвідки про архітектуру в його творчості (у збірнику *Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка*, вип. I, Київ, 1959) та його пейзажі (у збірнику *Шевченко-художник*, Київ, 1963). Написав кілька статей про творчість Володимира Боровиковського й Олени Кульчицької. Обробити матеріяли експедицій 1924 і 1930 років на Поділля для дослідження типових житлових містечкових будинків, "заїздів" він уже не встиг.

С. Таранушенко жив як аскет-чернець у крихітній кімнаті на Діловій. Добрим словом годиться згадати тут братову Олену, яка щодня приходила його годувати й ходила за ним у лікарнях. Стефан Таранушенко навіки склав свої стружені руки 13 жовтня 1976 року. Похований на Байковому кладовищі. Навіть саму свою смерть вчений зумів прикрасити вчинком великої громадської краси. Все своє культурне майно — папери, фототеку, кресленики, цінніші книжки й збірку графіки, взагалі мистецьких творів (зокрема Шевченкову акварелю "Пожежа в степу") — він передав народові.

Яке щасливе життя!

1. Ф. Шмит, Отзв о медальном сочинении на тему "Иконография украинского иконостаса", под девизом "Лебедь". — Отдельный оттиск из *Записок Имп. Харьковского университета за 1917 г.*, стор. 5.

2. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том VI (Київ-Львів, 1907), стор. 382.

3. *Літературно-науковий вістник*, кн. 1, травень 1922, стор. 89, 92.

4. *Україна*, кн. 3, 1924, стор. 171; кн. 4, стор. 167.

5. *Бюлетень Народнього комісаріату освіти*, ч. 41, 1 листопада 1933, стор. 3.

6. Вас. Дубровський, *2-й відділ БАМЛАГ'у ГПУ-НКВД* (Нью-Йорк: "Наша Батьківщина", 1965), стор. 7, 63-64.

7. С. Таранушенко "Церква майстра Панаса Шолудка", *Український календар, 1972* (Варшава: УСКТ, 1971), стор. 269.

ЗАБУТИЙ ЮВІЛЕЙ

Валеріян Ревуцький

День 29 березня 1864 року відомий український письменник і театральний критик Степан Чарнецький назвав "світлою подією на скрижалях нашого народного літопису".¹ В цьому він, безперечно, мав рацію, а тому треба було сподіватися, що день 29 березня 1989 року, коли сповнилося 125 років з дня заснування театру "Руська бесіда" у Львові, стане визначною подією в історії українського театру. Але того не сталося. Вся українська преса обійшла цю подію майже повною мовчанкою. А дата 29 березня 1864 року розпочала новий період історії українського театру і немає жадного значення той факт, де саме це сталося — на території Австро-Угорської чи Російської імперій. Ця дата знаменна тим, що постала перша професійна українська театральна трупа, де всі вистави йшли українською мовою. На жаль, до цієї дати хоч існували професійні театральні трупи на Україні, але то були трупи російські чи польські, де українські вистави давалися лише спорадично з центром українського репертуару навколо драм Івана Котляревського та Григорія Квітки-Основ'яненка.

Театр "Руська бесіда" проіснував 50 років (1864-1914). Існування його припинила Перша світова війна. Коротко він ще відживав у Стрілецькому театрі, Українському незалежному театрі, в трупі Василя Коссака, і навіть була спроба відродити його в 1922-1924 рр. Там ще були актори від основного складу театру "Руська бесіда". Його 50-літня історія проходила різно. Очолований на початку своєї діяльності Омеляном Бачинським, він незабаром став ареною боротьби між москвофілами та народовцями, пройшов через періоди піднесення за часів керівництва Теофілії Романович та Івана Гриневецького (особливо цього останнього в 1880-их роках) і зазнав спаду в 1890-их роках (постійні зміни керівництва гальмували мистецькі досягнення). Він пережив і односторонність репертуару за часів керівництва Миколи Садовського, і поширення його музичної частини за часів керівництва Йосипа Стадника, і спроби Степана Чарнецького модернізувати театр перед 1914 роком. "Руська бесіда" була явищем різностороннім щодо репертуару та різнобарвним за складом талановитих виконавців, що приходили до нього навіть з чужих театрів, не кажучи про тих, що приходили з українських труп на території Російської імперії. Театр "Руська бесіда" міг би ще більше зробити, якби не постійні мандри без сталого приміщення і в постійній боротьбі за нього хоч і з постійною підтримкою глядача...

Протягом понад 70-річного існування радянської влади історія

діяльності театру "Руська бесіда" ніколи не висвітлювалася на належному рівні. Початком створення першої української професійної театральної трупи завжди вважався 1881 рік, коли Марко Кропивницький та Григорій Ашкаренко заснували першу українську професійну трупу на території Росії, а дата заснування театру "Руська бесіда" — 1864 рік — замовчувалася. В радянські часи одна за одною появлялися монографії про самого Марка Кропивницького, Марію Заньковецьку, Миколу Садовського, Панаса Саксаганського, Ганну Затиркевич-Карпінську, Любов Ліницьку, Федора Левицького та інших, але й до цього часу не з'явилося жадної монографії ані про Івана Гриневецького, ні про Катерину Рубчакову, Василя Юрчака, Антоніну Осиповичеву чи інших, як Теофілія та Омелян Бачинські, Іванна й Іван Біберовичі, Андрій Стечинський, Кость Підсисоцький, Владислав Плошевський, Степан Янович. Навіть недооцінено діяльність Йосипа Стадника в театрі "Руська бесіда".

Коли у XVIII столітті зароджувався російський професійний театр, критика не боялася писати про впливи на нього італійського чи французького театрів. А от коли "Руська бесіда", будуючи свій репертуар, поруч з українською драматургією на території Російської імперії, постійно зверталася і до сучасної західно-європейської драматургії, то це замовчується. Надто мало говориться (за винятком Івана Франка) і про українську драматургію на території під Австро-Угорщиною. Часто говорилося про те, як Кропивницький був незадоволений станом акторського виконання в театрі "Руська бесіда", але ніде не говориться про те, що Микола Садовський, розбудовуючи свій стаціонарний театр у Києві, мав за взірць репертуар "Руської бесіди".

А скільки цікавих акторів дав театр "Руська бесіда"!.. 1927 року Лесь Курбас у своїй доповіді "Шляхи «Березоля»" говорив, що репертуар "Руської бесіди", де виставлялися класичні трагедії Шіллера, французькі фарси, водевілі, опери, оперети, етнографічно-побутові українські мелодрами, створили тип актора виключної стилістичної гнучкості.² Ними був ряд провідних акторів театру "Руська бесіда", акторів-самородків, що навіть часом не мали середньої освіти. Де ще в історії світового театру існувала, для прикладу, така акторка як Катерина Рубчакова, що могла бути одночасно успішною не тільки в етнографічно-побутовому українському репертуарі, але й операх світового репертуару? Або такі актори, як Василь Юрчак чи Антоніна Осиповичева з винятковим талантом перевтілення в різномодному репертуарі й навіть досконалого імітування? Безперечно, корифеї школи Кропивницького були великими акторами. Але обставини цензури змусили їх виступати в етнографічно-побутовому репертуарі. В цьому відношенні актори-самородки "Руської бесіди" були більш щасливими.

Чому ж все таки замовчано 125-ліття з часу створення театру "Руська бесіда"?.. В сучасному стані українського театрознавства завжди вишукувалися, підкреслювалися і наголошувалися зв'язки й контакти українського театру з російським і замовчувалися впливи європейського Заходу. А театр "Руська бесіда" постійно вводив до свого репертуару сучасні йому західноєвропейські твори. В театрі "Руська бесіда" вперше прозвучали українською мовою твори чужих авторів, не цурався він виставляти й драми російських драматургів. А чи не була "Руська бесіда" тим театром, де вперше українською мовою йшли світові опери й оперети!..

Сучасне театральне мистецтво постійно стремить до синтетичної форми. Яскравим прикладом такого синтетизму був і театр "Руська бесіда". Справа не йде про досконалий синтетизм, але про яскраві початки його. І то сталося ще в середині минулого століття. Синтетизм акторської школи театру "Українська бесіда" торкнувся не тільки такого режисера світового значення як Лесь Курбас, але й молодих акторів, як Амвросій Бучма, Йосип Гірняк, Маріян Крушельницький... І, нарешті, ще про одну причину "затушковування", замовчування діяльності "Руської бесіди". Часом у радянській пресі траплялося почути про змінену назву — театр "Українська бесіда". Термін "Руський" ворохобив радянських офіціалів від мистецтва. Термін, що веде за собою певні глибокі роздуми й самозапитання, чому саме він зник з української історії, коли було проголошено російську імперію на початку XVIII століття. І тому (з погляду бюрократа-офіціала) чи не ліпше тоді найменше згадувати про нього, а далі називати театр "Українська бесіда", а не театр "Руська бесіда".

Так чи інакше, як явище, театр "Руська бесіда" перебуває в стані забуття. Чи не прийшов вже найвищий час дослідити це яскраве явище і дати йому належне місце в історії українського театру, додати йому сімнадцять років професійного життя?

1. С. Чарнецький, *Нарис історії українського театру в Галичині* (Львів, 1934), стор. 26.

2. Л. Курбас, "Шляхи Березоля", *Вопліте*, ч. 3, 1927, стор. 141-165.

ПІКЛУВАННЯ МИТРОПОЛИТА
АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО
НАРОДНИМ ЗДОРОВ'ЯМ
(До річниці смерті)

Павло Пундій

Поки перейду до основної теми, хочу пригадати кілька дат і даних із життя нашого великого митрополита.

Народився він 1865 р. як нащадок старовинного боярського роду, що в кінці XVIII ст. спольшився, а за Австрії одержав графський титул. Митрополит Андрей був спочатку римо-католиком і мав ім'я Роман-Марія-Олександр. Здобув дуже високу освіту — три докторати: з права, філософії, а згодом теології.

Надхнений Божим провидінням, у 1886 р. він вступив до чину оо. Василіян, прийняв ім'я Андрей та перейшов на східній католицький обряд, а 1892 р. став греко-католицьким священником. У 1899 р. папа Лев XII іменував його станиславівським єпископом, а рік пізніше передав йому престіл галицьких митрополитів у Львові, на якому він пробув аж до своєї смерті — 1 листопада 1944 р.

Слід згадати, що з роду Шептицьких вийшли три греко-католицькі священники (Варлаам, Атанасій і Лев), два з них були єпископами.

Провідною метою діяльності митрополита Андрея було піднести релігійний, культурний і життєвий рівень українського народу, а врешті опікуватися народним здоров'ям.

Коли 1903 р. заходами д-ра Євгена Озаркевича засновано для будови лікарні добродійне лікарське товариство "Народна лічниця", то наш митрополит Андрей добродушно віддав у користування свою реальність біля площі св. Юра у Львові і власним коштом за 7,000 корон гарно відновив дім, де товариство "Народна лічниця" могло розпочати вже в 1903 р. свою корисну діяльність.

22 вересня 1903 р. відбулося посвячення і відкриття домівки товариства "Народна лічниця", яке довершив сам митрополит Андрей Шептицький. На святковий обід після посвячення він запросив до своєї палати соймових послів, представників крайової влади й українських організацій та з'ясував присутнім культурно-гуманітарне значення установи "Народна лічниця" для "нижчого і страждаючого" людства без різниці народности.

Першим головою товариства був крилошанин о. Чапельський, а директором амбулаторії д-р Євген Озаркевич.

Будинок "Народної лічниці" на вул. П. Скарги був у дуже гар-

ному місці, оточений великим садом з квітами й деревами, де літньою порою на лавках очікували своєї черги пацієнти. В домі було 11 кімнат, дві ждальні для хворих, 4 ординаційні кімнати, операційна зала, лікарська канцелярія та кімната для Сестер Службениць, які виконували допоміжну працю в лікарні. У бічному крилі будинку були кімнати для служби та кухні. Знаменито були уряджені каналізація і вентиляція, а також водопроводи з холодною і теплою водою. На ті часи це була люксово устаткована мала поліклініка. Ця поліклініка була для вбогих, без огляду на національність і віровизнання, а лікарську допомогу давали всім безкоштовно. Туди приходили українці, поляки, євреї та хворі інших національностей.

Що така інституція була потрібна, найкращим доказом було те, що ще першого року зголосилося до неї понад 3,000 хворих, а поодиноких ординацій дано 12,000.

У 1904 р. лікарня "Народна лічниця" мала вже чотири відділи: 1) внутрішній і дитячий, де ординували д-р Євген Озаркевич і д-р Мирон Вахнянин, 2) хірургічний — з д-ром Брончем як ординатором, 3) очних недуг, де ординував д-р Ярослав Грушкевич та 4) жіночих недуг з ординаторами д-ром Брайтером і д-р Софією Окуневською-Морачевською, першою українською лікаркою в Галичині. 1905 р. створено ще відділ шкірних недуг, де ординував д-р Осип Чачковський.

У 1908 р. в "Народній лічниці" ординували 9 лікарів, і завдяки їхній безплатній праці та постійній матеріяльній підтримці митрополита Андрея, лікарня розвивалася й розширювалася з кожним роком.

Надхненником цієї корисної і добродійної лікарської праці був д-р Євген Озаркевич, надзвичайно працююва і віддана людина, який дбав про піднесення стану здоров'я українського народу. Він закінчив медичні студії і спеціалізацію у Відні. Повернувшись до рідного краю, розвинув велику науково-професійну працю: почав видавати науковий "Лікарський збірник" при НТШ та опрацьовував українську медичну термінологію. Крім того, видавав популярний журнал *Здоров'я* (1912-1914), присвячений санітарно-гігієнічним проблемам українського народу, і поміщував свої статті для народу в "Пораднику лікарським" — додатку до газети *Свобода*, що виходила у Львові. Вже тоді, із самого початку, д-р Озаркевич думав про заснування української лікарні, де можна було б піклуватися важко хворими й де могли б відбуватися лікарські виклади українською мовою. Це було б початком майбутнього українського медичного факультету.

Треба згадати, що під час Першої світової війни, в липні 1915 р., за часів астрійського панування в Галичині, де поляки мали великі впливи і створювали українцям значні перепони,

постала перша лікарня Українських Січових Стрільців у Львові, але під скромною назвою "Захист для хворих УСС-ів". Цей заклад був під опікою харитативної установи "Українська самаритянська поміч", до управи якої обрані були радник Добрянський як голова, д-р Є. Озаркевич і д-р Бронислав Овчарський як лікарі-дорадники, д-р М. Янкевич як правний дорадник, ред. Федь Федорців як скарбник, ред. Степан Чарнецький як пресовий референт та Ірина Домбчевська як секретарка. За згодою ігумена Климентія Шептицького цю лікарню на 50 ліжок улаштовано в монастирі оо. Студитів у Львові, яку українське громадянство Львова й околиці підтримувало своїми пожертвами.

Д-р Озаркевич, як директор "Народної лічниці", зорганізував курси для медсестер, на яких викладали ще й інші українські лікарі — д-р Бронислав Овчарський та д-р Лука Сафіян. Виклади і практичні вправи відбувалися в "Народній лічниці". Після закінчення цих курсів 28 українських медсестер приміщено у військовій лікарні в Духовній семінарії, де серед хворих було багато вояків і старшин зі Східної України й Підкарпаття. Ними наші медсестри широко піклувалися, приносили українські газети й книжки, а на Різдвяні свята влаштовували їм традиційний Свят-Вечір.

Управителькою лікарні УСС-ів була Ірина Домбчевська, а після її виїзду до Австрії — Олена Косевич. Лікарня була добре забезпечена як зі санітарного, так і з господарського боку. Тут, крім хворих УСС-ів, перебував також хворий Іван Франко та мистець Олекса Новаківський. "Самаритянська поміч" опікувалася цією лікарнею до осені 1918 р., коли УСС-и переїхали на східні землі України. Пізніше польська влада забрала все лікарняне знаряддя.

Під час Першої світової війни "Народна лічниця" не була вповні діяльна, бо ординуючі лікарі або пішли до війська, або виїхали зі Львова. Російські війська влаштували в "Народній лічниці" малий шпиталь, а під час свого відступу забрали всі лікарські інструменти, приладдя та білизну.

У вересні 1916 р. помер у Відні д-р Озаркевич, а дирекцію "Народної лічниці" перебрав д-р Овчарський. Разом з ним працювали д-р Л. Сафіян, д-р Брайтер і д-р Сильвестер Дрималик, який виконував львину частину необхідної праці. У 1918 р. головою товариства "Народна лічниця" обрано єпископа Йосифа Боцяна, а в 1921 р. головою став о. прелат Леонтій Куницький, у 1923 — д-р Іван Куровець, в 1924-27 рр. головою був д-р В. Вахнянин, а після нього сенатор Володимир Децикевич.

Після Першої світової війни директором лікарні був д-р Дрималик, який заразився в амбулаторії "Народної лічниці" і помер на інфекцію крові при кінці 1923 р. Після його смерті директором лікарні став енергійний д-р Іван Куровець, який далі розвинув діяльність "Народної лічниці": увів безплатне лікування шкільної молоді і

студентів, лікування інвалідів УГА, а в 1927 р. відкрив навіть дантистичний відділ. Крім того, лікарня "Народна лічниця" спочатку давала приміщення для протитуберкульозного диспансера Українського гігієнічного товариства та Порадні матерів. У 1925 р. митрополит Андрей подарував для львівської філії Товариства опіки над молоддю дім на вул. Ходоровського, і там тоді знайшла приміщення й Порадня матерів.

Д-р Іван Куровець і управа "Народної лічниці" відновили заходи, щоб побудувати модерну українську лікарню у Львові. 1927 р. митрополит закупив ділянку землі на вул. Скарги, ч. 4, а в 1929 р. пожертвував 5,000 доларів на цю будову. Інженер Нагірний виготовив плани нового приміщення на 45 ліжок коштом 50,000 дол. Цей княжий дар митрополита Андрея і попередні заощадження дали можливість розпочати будову лікарні. 14 вересня 1930 р. відбулося врочисте посвячення наріжного каменя, яке довершив особисто митрополит Шептицький в асисті єпископа Івана Бучка та численного духовенства. Того ж року схвалено назвати нову лікарню іменем митрополита Шептицького.

Незабаром д-р І. Куровець важко захворів і помер 13 травня 1931 р., не діждавшись того, щоб у рідній лікарні піклуватися хворими. Директором "Народної лічниці" після нього став д-р Тит Бурчинський.

На початку будови лікарні єпископ Іван Бучко зорганізував зі священників та деяких визначних громадян ювілейний комітет для відзначення 30-ліття архієпископства митрополита Андрея Шептицького та закликав священників до збірки на будову лікарні, як наявний ювілейний дар митрополитові. Ця збірка в 1930-31 р. принесла 53,633 злотих (польських) та 311 доларів. Одночасно загальні збірки принесли 32,406 злотих та 1,305 дол., а прибуток із добровільних пожертв поліклініки приніс 22,000 злотих. Крім цього прийшло 10,000 доларів від архієпархіяльної львівської Ради. З Америки прийшла в 1932 р. збіркова пожертва на суму 372 долари.

Таким чином, поволі будувалася українська лікарня і вже в 1933 р. стояв не лише триповерховий будинок, але й готовий до вжитку цілий нижній поверх, де були кімнати для дирекції, адміністрації, а також приміщення для рентгенівських апаратів та гінекологічного й шкірного відділів. До 1933 р. було видано на будову лікарні 350,000 польських злотих.

21 вересня 1933 р. з великою радістю відсвятковано 30-ліття Товариства "Народна лічниця" і посвячення нижнього поверху лікарні, яке довершив єпископ Іван Бучко в асисті ректора Духовної семінарії о. д-ра Йосифа Сліпого та духовенства у присутності українських лікарів та громадянства Львова.

Після того розпочато збірку на закуплення ліжок для

лікарні, на яку щедро відгукнулися лікарі та заможніші громадяни, різні товариства, установи й банки. Зібрано наступних 350,000 злотих, необхідних для закінчення будови шпиталю.

У березні 1938 р. українська лікарня ім. митрополита Андрея Шептицького була вже готова до вжитку, а в половині квітня почала нормально діяти, так що до кінця грудня 1938 р. перейшло через неї 1,265 хворих, які заплатили за лікування 104,000 злотих.

На загальних зборах "Народної лічниці" 13 травня 1939 р. д-р Т. Бурачинський зложив звіт, в якому показав, що на будову української лікарні ім. митрополита Шептицького, яка мала 100 ліжок, видано 572,555 злотих, а на устаткування і лікарське приладдя — 140,175 злотих. Площу і партеровий дім подарував митрополит Шептицький. Цю суму, крім щедрих дотацій митрополита, склали і властиво започаткували по Першій світовій війні ординуючі лікарі своєю безкорисливою працею в амбулаторії "Народної лічниці", з якої ввесь прибуток призначено на будову. Дальші пожертви зложило українське громадянство в краю та з-за кордону і фундатори ліжок.

З відкриттям лікарні зросла кількість пацієнтів у поліклініці "Народної лічниці". За 9 місяців 1938 р. перейшли 52,404 пацієнти, з того 72.7 відсотка українців, 17.7 відсотка поляків і 8.6 відсотка євреїв та інших.

Згадаємо тих лікарів, які своєю ідейною та безкорисливою працею у поліклініці "Народна лічниця" не лише допомагали вбогому населенню, але й з дрібних пожертв на будову шпиталю своїх пацієнтів створили значний фонд на ту ціль (більш як третину коштів). Ними були такі українські лікарі міста Львова в останніх 15-ти роках перед закінченням будови лікарні (подаємо за абеткою):

1. На внутрішньому відділі: д-ри М. Вахнянин, Ярослав Гинилевич, Маркіян Дзерович, Сильвестер Дрималик, Василь Кархут, Василь Кашубинський, Іван Куровець, Ромаң Осінчук, проф. Мар'ян Панчишин і Павло Цимбалістий.

2. На дитячому відділі: д-ри Теодозія Надрага та Осип Філяс.

3. На хірургічному відділі та відділі хвороб вуха, горла і носа: д-ри Тит Бурачинський, Ярема Малис (від 1938 р.), а в останньому році ляринголог Ілярій Федейко.

4. На жіночому відділі: д-ри Олександр Лаврівський (від 1938 р.), Євген Олексій, Софія Парфанович-Волчук, Олександр Пелех, Олександр Подолинський.

5. На очному відділі: д-р Леонтій Максимонько.

6. На шкірному відділі: д-ри Іван Гриневецький, Євген Дурдело та Ірина Сімович.

7. На неврологічному відділі: д-р Нарциз Лукіянович.

8. На урологічному відділі: д-ри Іван Добуш, а по його смерті Богдан Макарушка (коротко перед Другою світовою війною).

9. На аналітичному відділі: д-ри Юліян Кордюк і Максим Музика.

10. На рентгенівському відділі: д-р Ярослава Рудницька-Криштальська.

11. На зубному відділі: д-ри Михайло Бойко, Гиякинт Лукіянович (від 1935 р.) і Олена Чайковська-Пшепюрська (найдовше).

Крім них також коротко працювали в "Народній лікарні" такі лікарі: д-ри Тома Воробець, Богдан Гординський, С. Коновалець, Роман Крупка, Михайло Логоза, Галина Носковська, Микола Попович, Богдан Теслюк та інші.

З нагоди відкриття українського шпиталю "Народної лікарні" ім. митрополита Шептицького, в 1938 р. видано Пропам'ятну книгу за редакцією Івана Кедрина, де на початку надруковані такі слова нашого великого митрополита:

Треба висловити радість, що ми дійшли до завершення цього доброго діла, та що є створений осередок для всіх тих, що терплять, без огляду на їх національну та віроісповідну приналежність. Треба радіти, що молоді лікарі дістануть варстати праці і студій.

Всі українські установи здвигнені великим трудом і не прийшло легко і здвигнення шпиталю "Народної лікарні". Тим тривкіші підвалини, чим довше вони будовані.

Моїм первісним бажанням було, щоб шпиталь називався ім. Св. Йосафата і тільки на просьби громадян, що займались цією справою, зокрема панів лікарів, я згодився дати шпиталеві фірму свого імені.

Бажаю найкращих успіхів тому заведенню, що служитиме всім українцям та неукраїнцям, і благословляю всіх, що працювали над його здвигненням.

Своїми молитвами буду просити Господа, щоб мав український шпиталь у своїй опіці.

1 лютого 1938 року

† Андрей

Та недовго довелося цьому рідному шпиталеві служити своєму народові, бо в жовтні 1939 р. радянська влада забрала шпиталь для лікування своєї панівної верхівки і перейменувала його на "шпиталь для відповідальних робітників".

Під час німецько-радянської війни та втечі більшовиків зі Львова, шпиталь знову перейшов у наші руки, а наші лікарі й сестри відновили в ньому працю.

Д-р Тит Бурачинський працював увесь час за більшовицької, а потім німецької окупації. Д-р Борис Филипчак прийшов до шпиталю за німецької окупації з Кракова.

Автор цієї статті мав нагоду також відробляти свій "клерк-шіп" у цьому рідному шпиталі, де познайомився з д-ром Титом Бурачинським, д-ром Борисом Филипчаком і д-ром Василем Кархутом, який учив його перкусії та авскультації.

На жаль, при кінці 1944 р. наш український шпиталь знову перейшов у радянські руки.

При цій нагоді треба згадати, що митрополит Шептицький за свій кошт улаштував модерне обладнання для живця Підлюте, який знаходився у митрополичих угіддях і лісах (30,000 гектарів) у підніжжі Карпат, 20 км на південь від Перегінська, над Лімницею. Там були сірчано-йодові джерела. Митрополит Шептицький і проф. Мар'ян Панчишин не жаліли старань, щоб цей український живець поставити на найвищий ступінь вигоди для курортників. Купелі можна було брати в чистих, гігієнічних ваннах, а кухня була своя — здорова і кальорійна. Проф. Панчишин побудував там свою санаторію, а Українське гігієнічне товариство у Львові при співпраці Учительської громади улаштовували кліматичні станції на Соколі для нашої шкільної молоді. Також і Пласт відбував там свої табори.

У Підлютому була своя церковця і вілла з великою залею, де в 1936 р. відбувся концерт Марії Сокіл та Антона Рудницького (з Америки). Історія Підлютого записала великими літерами імена трьох людей: Високопреосвященнішого митрополита Андрея, о. митрата Тита Войнаровського та проф. Мар'яна Панчишина.

За допомогою митрополита Шептицького студентська Медична громада справді створила санаторію для українських студентів у Підлютому й провадила її власними силами в часі літніх вакацій 1911 і 1912 рр. Лікарським опікуном санаторії в 1911 р. був також і д-р М. Панчишин.

Ведення студентської санаторії було понад матеріяльними спроможностями невеличкого тоді гуртка медиків і тому після двох років Медична громада передала цю корисну установу товариству Лічнична поміч.

Закінчуючи, треба ствердити, що наш великий митрополит слуга Божий Андрей дуже багато причинився до поліпшення народного здоров'я та до культурного розвитку українського народу. Але це вже інша тема.

НА БЕРЕГАХ ХРОНІКИ ПОТОЧНИХ ПОДІЙ

Юрій Шевельов

Те, що я хочу тут сказати, — не наукова доповідь. Мова йтиме тут про деякі проблеми Радянського Союзу і України сьогодні, але найменше в світі я претендую на здатність виступати як політолог. Я не знаю, як голосувало Політбюро ЦК партії в тій чи тій справі, скільки яєць засмажують на сніданок Щербицькому, чи він має гемороїдальні гулі — і багатьох інших важливих речей. Ще менше маю я претенсії могти розплутати плутаний і непевний перебіг історії наших днів. Те, що буде сказано тут, — це лише стільки, скільки обіцяє наголовок — міркування дещо загальнішого характеру (моїми вчителями були Освальд Шпенглер, Ортега-і-Гассет, Бенедетто Кроче, але не зазіхаю на їхній рівень і глибину), зроблені на берегах хроніки поточних подій. Зроблені не фахівцем, не вождем, не пророком, міркування й завваги, базовані на особистих враженнях, висловлені людиною з обмеженим знанням і обмеженим полем зору, дуже часто суб'єктивні. Але кожного разу в намаганні знаходити поза поверхнею безлічі подій і замірів спільний знаменник, узагальнення, історичні пов'язання і історичний сенс.

Організатори конференції хотіли мати на її окраї, сказати б, безплатний додаток іншого, персонального і, додам від себе, напевне легковажнішого характеру. Як демонстрація фільму ввечері, коли закінчився день важких і поважних доповідей і обговорень, як програвання музики. Так у Парижі на майдані перед центром Жоржа Помпіду з його мистецькими скарбами, розважають публіку веселі жонглери, акробати, кльовни, пожирачі вогню; і, може, якийсь аматор культури, виходячи від споглядання Боннарів і Малевичів, стомлений і виснажений надміром мистецтва, спиниться коло одного з вуличних розважальників і з посмішкою кине прихильний погляд. А то й жбурне п'ятдесят сантиметрів.

1. КНИГА

Війна з книжкою — явище не в наші дні народжене. Але на

Переглянений і поширений текст виступу на річній науковій конференції в Іллінойському університеті в Урбані, червень 1989.

території від Закарпаття до Курильських островів безмірно посилене і вдосконалене. В усіх формах, що з них назву тільки деякі: сувора й прискіплива цензура, найменше потрійна — авторська, редакторська, власне цензорська; газетні й журнальні рецензії як ще один шабель цензурування; книжка, що якось проскочила між Сціллами й Харібдами внутрішньовидавничих церберів, стає жертвою нападу ззовні і таки опиняється в небутті; наклад знищується, лічені примірники опиняються під сімома замками в так званих закритих спецфондах; на кордонах устанавлюються непрохідні бар'єри для видань, що побачили світ поза кордонами Країни дозрілого соціалізму; в'язням тюрем і таборів вихоплюють перо з рук, а коли якомусь пощастить таки дістатися з пером до паперу, новопосталі рукописи конфіскуються і влягають знищенню. Нічого відмінного не принесли тут пишномовні й порожні гасла гласности. Кількадесят книжок виходять на волю з-за колючих дротів спецфондів, але сама інституція спецфондів височить далі непорушна, як тривають цензура в видавництвах, арешти книжок на кордонах, нищення рукописів у таборах.

Хтось може подумати, що все це — вияв ненависти й зневаги до друкованого слова. Нічого подібного. В основі переслідування книжки лежить любов до неї. Надмір любови, обоження слова, особливо друкованого слова, надання слову, книзі надлюдської сили. Релігія книжки. Книга — зняряддя Боже, але диявол — антибог, що повторює й спотворює дії Божі, спрямовуючи їх проти Бога й усього Божого в людині, схопив у свої пазурі і цю найстрашнішу, найсильнішу зброю — книжку. Книги поділилися на Божі і антибожі, благословенні й прокляті, дозволені й заборонені. Нищити відречені книжки, душити їх ще перед народженням, палити після народження, — це подвиг і спасіння, спасіння себе і всіх співлюдей, оборона людей від спокуси й розтління. Кожна нездійснена або по здійсненні сплюндрована книжка — це прояв чесноти нищівника, це шабель до спасіння, до раю, до вічного блаженства. Це вияв шани й любови до книжки, тієї справжньої, правдивої, корисної, Божої. Соціалістичної.

На Сході Європи, отже і в нас, таке ставлення до книжки — частина давньої релігійної традиції. Мабуть, нема релігій, зовсім вільних від таких поглядів. Але з особливою силою культ писаного, а згодом друкованого слова несуть із собою ті релігії, що забороняють зображати Бога в людській подобі, з яких найвпливовіші іслам і юдаїзм. Усім нам у пам'ятку заклик Хомейні вбити автора антибожої книжки. Злочин Рушді був у слові, і гонораром за нього могла бути тільки кров. У юдаїзмі святе над усім свягим — тора — писаний текст. Цю традицію Близького Сходу Схід Європи ввібрав через візантійське посередництво. В Європі змагалися дві традиції, два підходи. Одна — старогрецька й римська, друга —

юдаїстично-візантійська. Для старих греків і римлян книжка була передусім книжка світська; навіть коли вона вдавалася до релігійних сюжетів, вони трактувалися по-людському, а не по-надлюдському. Прометееві можна було боротися з богами, і це не робило літературні твори такої теми відреченими й проклятими. А що вже казати про якогось там Лонга чи Апулея! Релігійна настанова до книжки прорвалася в Середньовіччі зі Сходу до Європи. Запалали багаття, на яких ішли з димом книжки та їхні автори, Ватикан видавав індекси заборонених книжок, інквізиція нищила їх разом з їхніми творцями й читачами.

Але живодайне повітря Ренесансу відродило греко-римську традицію. Відтоді вона панує в країнах Західньої цивілізації. Тут чи там вирине якийсь фанатик американсько-пуританського стилю або північноірландського, запалить свої багаття гітлерівці в поставленій було на коліна Німеччині, але це все епізодичні явища, з якими інтелігенція й суспільство дають собі раду; хоч часом страшною ціною. Не те на Сході, який Ренесансу фактично не знав.

Характеристична тут навіть полісемантичність раннього слов'янського слова *книги*. Воно означає і книгу й просто літери. В обох значеннях *книги* від Бога. Створення Кирилом-Костянтином слов'янської абетки в "Житії" його брата Методія змальовується словами: "Яви Бог філософу словньскы книги". Костянтин тут, отже, тільки знаряддя. Справжній творець абетки, але також і книжок — Бог. Не менш типовий епізод, змальований у "Житії Бориса й Гліба", що незабаром мали бути канонізовані як святі. Лиходії-змовники наміряються забити молодих князів. Увечорі напередодні його загибелі Борис передчуває, знає, що вранці його заб'ють. Він не готується до оборони, не тікає, ні: "Ноші же суши (він) повелѣ слугам принести свѣщю и вземь книги нача чисти". Через літературні книги лежить його шлях до раю. У книзі рятунок людської душі, книзі відкрите майбутнє. Уже геть пізніше зовсім не релігійний Іван Франко напише: "Книги — морська глибина". Для Бориса його передсмертно читана книга-літери — отвір у глибини небесні.

Ідея загальної письменности не існувала в ті часи. Простолюд не повинен був читати. Він був неспроможний розуміти кожную книгу, а вже й поготів відрізнити Божі книжки від проклятих, дияволових. Князь спасав свою душу через читання, для смерда менша небезпека була не читати взагалі. Ідея спецфонду тоді ще не визріла, холопові всі книжки були неначе в спецфонді. Так було певніше. Він міг тільки *чути* Боже слово від священника.

Суворий контроль над книжкою — ця концепція з дуже малими винятками трималася в нас до середини 19 сторіччя. Коли Квітка-Основ'яненко надумав написати дещо для селян — його "Листи до любезних земляків" — він оповідає:

От я доложився нашому начальству — бо без нього не треба нічого робити, хоч би ти і думав, що воно дуже гаразд буде, — отже то начальство і подозволило мені обо всім до вас писати.

Концепція ця панувала аж до Шевченка. Шевченко виконував тут більш-менш те, що на Заході здійснив Ренесанс. Він писав і видавав книжки. Його писання були призначені для всіх і кожного. А його "Букварь южнорусский", хоч і не міг друкуватися без цензурного дозволу — такий був порядок в Імперії, — не складався з дозволу начальства. Шевченко звів книжку з піднебесних високостей на життєвий ґрунт. Шевченко був завжди насторожі проти нашої візантійської спадщини. В його уяві в кожному випадку звернення до *візантійського* Саваофа на молільника чекає розчарування й лихо:

Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люди,
І візантійський Саваоф
Одуристь! Не одуристь Бог...
(“Ликері”, 1860)

Проти “візантійства” (яке, до речі, “Словник мови Шевченка” анекдотично пояснює “основи кріпосницького ладу”!) Шевченко виступає і в поезії “Я не нездужаю, нівроку” 1858 року. Він був добре свідомий ролі книжки в нашій візантійській традиції: у його поетичній спадщині слово книжка/книга знаходимо в дуже виразному контексті. Кажу про поезію “Саул” (1860). Шевченко пише про те, як сталося знищення справедливого ладу носіями соціальної нерівності: цар із своїми прибічниками з’являється

З дружинами, з огнем, з ножами,
З жерцями, з *книгами*, з військами.

Книги поруч ножів, жерців, війська!

Цей варіант не ввійшов до остаточного тексту “Саула”, як поет його вписав до своєї “Більшої книжки”. Справді в такому контексті це могло сприйматися як заперечення книги взагалі. А поетові йшлося лише про книгу, як вона виступала в візантійській традиції. Тим не менше, варіант цей, хоч і відкинений, виразний. Поет перекреслює візантійську традицію ставлення до книги і стверджує традицію західну, як це виразно видно в інших уживаннях слова книга і в його поезії і в його прозі...

За переписом 1897 року кількість неписьменних українців сягала 80 відсотків. Ледве чи таке становище істотно змінилося за

наступні двадцять років. Революція 1917 року була в своїй основі революцією неписьменних. Письменною була інтелігенція, яку не любили й зневажали, й панівні класи, яких ненавиділи. Це їм були приступні книги і в застарілому вже значенні літер і в своєму теперішньому значенні. Це книги зробили їх тим, чим вони були. Звідси недовіра, а то й ненависть до книги. Але візантійська релігія книги як божественної книги, як Божого об'явлення не вмерла, вона існувала далі, лише в дещо змінених і далі примітивізованих формах. Вона входила як складова частина до релігії комунізму, чийми пророками тепер були Маркс, Ленін і — тоді — Троцький. Марксова борода добре надавалася на нового Саваофа, а — коли Ленін помер, а Троцького розвінчано — Сталін став кривавим Месією, що провадив до нового раю, тепер не на небі, а на землі.

Брама цього земного раю, без гнобительських клас (з інтелігенцією вже якось доводилося миритися, але їй було призначене місце прислужників), була ось-ось на виднокрузі, ще одне зусилля, два, три — і пройдемо браму, ввійдемо до раю. Та це зусилля не було легке й просте. Воно було мучеництвом. Треба було жертвувати свої неділі й свята, треба було вкорочувати своє життя надміром надсильної праці, гинути в боротьбі з підступними й всюдисущими "класовими ворогами", своєю кров'ю зрошувати землю прикордонь. Без протестів, без дискусій, без сперечань. З церквою (з ЦК партії) не сперечаються. Вона і тільки вона знає, як увійти в приобрійну браму. Знову людина й життя підпорядковувалися юдео-візантійському комплексові. Пригадуєте йова? Він був людиною високої гідності, втілення чеснот. Бог наразив його на найбільші муки, страждання, втрату кривних і друзів, зневагу суспільства. Бог не казав — чому. Йов не питав — чому. Від людини вимагалася безмірна покірність. Терпи й благословляй. Покірними були й Борис із Глібом. Борисова загибель — це Божа воля. Його справа — коритися. Він чекає на своїх убивць, посланців диявола, слухняно, як телятко. Він читає книжку, — це вся його активність. Але він знає, як і йов, що його жде царство небесне. І він не помиляється. Його проголошують святим, він у раю.

Ніщо посутньо не змінилося в цьому трагічному й смертоносному комплексі гебрійського йова й післявізантійського Бориса в роки Леніна-Сталіна й далі. Навіть сучасні трагікомічні реабілітації, проваджені згори, не даються тим, хто чинив опір, навіть тим, хто просто тікав (Хвильового, що офірував своє життя, реабілітують, його одностумця й спільника Аркадія Любченка, що втік 1941 року, далі тримають серед тих, кого не було, кого не згадують). Ніщо не змінилося, за винятком двох обставин. Майбутній рай перемістився на землю з неба, і винагорода за муки належатиме тепер не безсмертній душі, а нащадкам; і, на додаток, раніше це Бог насилав лихо й загибель на свою жертву, а тепер ця жертва мусіла

сама йти назустріч своїм мукам і загибелі, активно себе руйнувати й нищити.

Функцією книги було пропагувати новітню версію юдео-візантійського комплексу, освячувати покірність, ентузіазм самознищення, славити новітніх Саваофа й Месію. Книга (й газета — додаток до книги, якого ще не було в юдео-візантійські часи) була поставлена на службу цій новій релігії, в якій у суті речі було більше старого, ніж нового. Тим самим вона стала частиною цієї релігії і святість релігії перейшла на неї, власне, не стала, а далі була, далі тривала. Інша книга, не П'ятикнижжя Мойсееве й не Діяння Апостолів, а многотомність Леніна й куці "Основи лєнінізму" Сталіна, але з типологічно спорідненою функцією. Книга й газета далі вчили, мовляв Шевченко, "любить царя свого п'яного та візантійство прославлять".

Тут кардинальна відмінність ролі книги на Заході і на Сході. Не в якості паперу, не в розмірі берегів і не в ціні. На Заході книга — засіб комунікації й вільної дискусії різноспрямованих думок. На Заході книга може бути й грою, жартом, розвагою. На Сході вона покликана бути засобом напучення, дороговказом життєвої поведінки, виконавцем волі Неба, чи то пак Кремля. Вона є те, про що німці кажуть *tierisch ernst*. На Заході письменник вільний стояти сам по собі або шукати односторонніх, він залежний матеріально, комерційно, але не поставлений у стійло обов'язкового спільного хліва. На Сході він не письменник, якщо його не вбгали в стійло Спільниці письменників, цього витвору Сталінового генія, де він не має права на *іншу* думку, на усмішку, на глузування з системи й офіційної ідеології, навіть на псевдонім. На Заході все — комерція, на Сході все — припис і організація.

Як уже сказано, релігія, обожнення книжки неминуче веде до заборони книжок, — тих, що не ті, не такі, — до ув'язнення книжки і автора, до спалення книжки й людини — автора й читача. В оновлених, свіжо пофарбованих шатах тріумфує стара, многовікова священна традиція.

Змінити щось у релігії, розірвати з традицією — справа не легка, і шлях веде через страждання й жертви. Ще важче — зламати якусь релігію, щоб запровадити іншу. Зламати релігійність світобачення — а в цьому глибинна суть гіпотетичного переходу Сходу на позиції Заходу — річ майже нечуваної трудности. Перемозі Ренесансу передувало зречення Галілея й спалення Джордано Бруно, передувала загибель тисяч і тисяч знищених "єретиків", імен яких ми навіть не знаємо.

2. СВОБОДА

Поневолення книги, війна з книгою — один з аспектів

поневолення особи, війни з особою. Особа так само небезпечна, як вільна, неконтрольована книга. Зрештою, неконтрольовані книги — природний вислід діяльності неконтрольованих осіб. Візантійська традиція така ж ворожа до обох, така ж повна підозри. Права людини — таке поняття в візантійській традиції не існує. Людину можна ув'язнити кожної години, як ув'язнюють книгу. Ось всемогутній патріярх Фотій, найвпливовіша особа в Візантії середини дев'ятого сторіччя, — і от він уже не патріярх, його ув'язнено в монастирі, він — ніщо. Але ось політична ситуація міняється — і він знову на патріяршому троні. Ось Микола Єзов, у чийх руках мільйони людських життів у двадцятому сторіччі, чорний янгол смерті — і ось він зник, і навіть невідомо, як, у яких обставинах і з чийої руки. Така ж доля спіткає його наступника і, може, вбивцю — Лаврентія Берію. У часи Катерини II її придворний поет, який добре знав макабричні примхи царського двору і дію імперського механізму, характеризував це безсилля особи, безсилля навіть тоді, коли ця особа ніби тримає, богоподібно, незчисленні людські долі в своїх потужних і безсилих руках:

Я царь, я раб, я червь, я Бог
(Ода "Бог", 1780)

Позірно, це ніби рядок про залежність людини від Бога. Мотив іова. Але в візантійській традиції втілення Бога на землі — самодержець на престолі. Вони обидва таємні, незбагненні, всемогутні, надлюдські. Різниця тільки та, що Бог у цій традиції не має суперників, а самодержець кожночасно може стати жертвою палацового перевороту. Це знає кожний, але що ж з того — про це ніхто не говорить. Сьогоднішній самодержець — його треба вважати за самодержця навіки. А якщо завтра його таємничо повалять, — буде інший, і цей теж буде навіки. Віра в навічність — звичайно брехня, але брехня не індивідуальна, а примусово-добровільна, загальносуспільна — такий самий невід'ємний складник візантійщини, як заперечення волі книги і особи. І чим очевидніша брехня, тим обов'язковіша вона. Кожний палацовий переворот викриває її, адреса брехні міняється, але тільки адреса. Наявність брехні як такої — це факт вічний у системі візантійської імперії і імперськості. Кількість і жорстокість палацових переворотів у Візантії рекордова, але Російська імперія, добрий учень і наслідувач, не так уже дуже пасе задніх. Синобвивці, батьковбивці — всі вони побували на російському престолі, а що вже казати про фаворитів і виконавців монаршої волі, що так само в крутежі коловладдя виринали й зникали, боги на час, раби на віки вічні, перед своїм піднесенням, після свого падіння і, зрештою, в період свого блиску й влади.

Щоб бути покараною, людина не мусить вчинити жадного збочення чи злочину. Вона відповідає не тільки за минуле, вона відповідає за майбутнє. А що як вона завтра вчинить щось протидержавне? У візантійській традиції владарює засада превентивної кари. Людину карають за те, що вона може колись скоїти. Найпотужніший голос мають донощики, сексоти, "внутрішні" (себто КГБ-призначені) рецензенти, фальшиві обвинувачі. Оперує многотисячна, мільйонна машина фабрикації обвинувачень і кар. Правда тут, у Візантії Середньовіччя і в Візантії двадцятого століття — не те, що було чи є, а те, чого вимагають інтереси держави. Держави — великою літерою. ДЕРЖАВИ всіма великими літерами.

Часом, на відміну від Візантії, робиться спроба впровадити поняття законности. Все таки Західній світ не за горами, і все таки його порядок і правопорядок десь манячать на обрії, поза кордоном на замку. Олександр Другий, Михайло Горбачов. Але в візантійщині такі спроби можуть обмежувати владу слідчого, сваволю судді. Та лишається внутрішня суперечність. У переслідуванні державних "злочинів" держава є правова сторона, але водночас вона верховний арбітр і суддя. У дохристиянській, довізантійській традиції слово *правда* означало і правду і закон. Кодекс законів звався *Руська Правда*. Цей зв'язок, оскільки він існував, був розірваний візантійщиною. Закон відтепер рідко існував і мав сяку-таку силу, правда поза приватним життям (і там не завжди) вмерла.

На Україні близнючу натуру безправ'я й візантійщини геніяльно розумів Шевченко. Він бачив суть Російської імперії саме в цій вічній симбіозі. Перший завершений вияв його розуміння — це його "Кавказ". Кавказ, що, звичайно, міг би бути і Україною і всіма народами "од молдаванина до фіна". Ось суспільний лад до запровадження візантійщини, до загарбання петербурзькою імперією:

Чурек і сакля — все твоє;
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.

Це, звичайно, не якась мітична *communitas*, як здається тому Заходові, що, мовляв Тичина, дивиться на Схід Європи "кірзь шкельце, мов з-за ґрат". Це довізантійський, доімперський триб суспільного життя. І от у розбудові колоніальної імперії в хижих пазурях опиняються народи. Що ж головне в новому і прастарому звізантійшеному трибі життя (а скільки було тих Візантій перед Візантією — Вавилонів, Асирій і інших зажерливих імперій Сходу, Господи, аж згадати страшно!), накиненому колоніальним

народам? Чого прагне імперія в експансії? Відповідає поет, так він бачить найбільше прагнення імперії:

... сам Бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!

Справа, отже, не в тому, щоб забрати чурек і саклю (це теж можна зробити й робиться, але це не головне), вони тим часом ті ж самі, справа насамперед у тому, щоб змінити систему залежностей. Не людина супроти речей, як було передше, а держава супроти людини з речами. Всевладність держави і безвладність людини.

Пізніше, 1896, це зформулює Леся Українка ("Товаришці на спомин"):

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе відкрите в нас тюремним ключарям:
Не нам, обідраним невільника, казати
Речення гордес: "Мій дім — мій храм!"

Отже і тут — хата може ще є, але зникло право на неї, право взагалі. Права нема, усе не мос. Я не свій. Можу бути сьогодні цар, але все одно — я раб, і скинення з царської величі не від мене залежить. Людина — пішак, його переставляє чи нищить невидима потужна рука держави. Держави. ДЕРЖАВИ.

Те, що було сутністю в імперії московських Іванів і Романових, втілювалося згодом в організаційну систему есересерної імперії Леніна й Сталіна. Бухарін і Троцький, Постишев, Косіор і Шелест — і безліч інших — усі вони продемонстрували ще і ще і ще раз комплекс царя/раба. Спроби прямувати до іншої системи, системи легальності й закону, — це покищо не рух до закону-правди, а закону — кодексу правил *оформлення* довільних актів держави. Міняються рамки, не суть.

Отрута імперськості діє з багатьох причин. Щоб назвати тільки частину — монополність, закритість назовні, незбагненна для малої людини магія всесильності, від Праги до Кабулу, непоборної на вигляд могутності, таємничості, непередбаченості завтрашньої дії (перебудова, — а що завтра? Чи не краще не заскокувати вперед?). За смертю Сталіна народ плаче. Знову Леся Українка ніби передбачала:

Народ наш мов дитя сліпее зроду,
Ніколи світа-сонця не видав,
За ворогів іде в огонь і в воду,
Катам своїх поводитирів оддав...

Передумовою справжньої зміни було б не тільки відкриття книжних спецфондів, — і то всіх, а не, як тепер, окрайців, тоді як під забороною перебуває, якщо говорити про українську літературу, три чверті її, все, що трактує проблеми національного визволення, від прихильників Унії в 16 столітті до дисидентів 20-ого, — а скасування самої інституції арештування і ув'язнення книжок, — але і відкриття всіх архівів КГБ, ну, скажімо, від 1917 до 1980 року. Потрібне оголення механіки дії держави, щоб вона з ДЕРЖАВИ і навіть з Держави перетворилася на державу. Людина має дістати право судити державу, не тільки судити в переносному значенні, а і в прямому значенні позову держави під суд. Говориться тепер про голод тридцятих років, менше — про голод 1947 року. Його організатори на практиці повимирали, за винятком може одного-двох. Але голод організований партією й державою, ці інституції живі, і громадяни вільні, в вільній державі повинні мати право позивати ці інституції. А все це в суті речі сходиться на одне: на право і обов'язок свободи. Але чи ми вміємо бути вільними? Можна боятися, що не тільки не дано нам цього права, але й ми самі не усвідомлюємо такої можливості і жалюгідно й каригідно не уявляємо, що це таке і як цим користатися.

Тут ми знову не можемо оминати Лесю Українку. 1903 рік, коли ще скрізь морок, але чулі розуми можуть углядіти переддень 1905 року, поетка творить свою поему про одне слово, що є ключем до всього, слово — *свобода*, поняття свободи, але, милий Боже, яке ще недоступне й незрозуміле всім вісімдесятьом відсоткам неграмотного народу, але і скільком з тих, що формально грамотні. Поема "Одно слово" оповідає про інтелігента, що карається за прагнення поширити поняття свободи серед усіх і здійснити його.

Навіть серед інтелігенції мало хто розумів цю просту суть поеми, яка назовні оповідає ніби про засланця на Далеку Північ і його неспроможність пояснити поняття свободи, знайти для нього зрозуміле слово, щоб воно промовило до лагідних, добрих і обмежених тубільців. Аг. Кримський закидав поетці, що вона перекрутила факти: у якутській мові є слово зі значенням *свобода*. Филипович доводив, що герой поеми — образ Павла Грабовського. Ах, Кримський був тисячу разів знавцем якутської мови і не помилявся в своїй довідці про неї. Филипович досконало знав біографію Грабовського... Але поема Лесі Українки зовсім, зовсім не про те. Це поема про український народ, що в умовах вікової візантійщини

втратив поняття свободи, і про українську інтелігенцію, що розумом і дією виробила це поняття, але не може пояснити решті народу. На марні навідні питання про інші нації, яким це поняття не чуже, абориген мовить —

На це і я сказав: "Та вже ж, у вас і їжі й всього більше". — "Ні, не те, — сказав чужий, — я не про те кажу. Ну, от коли хто хоче вийти з юрти, а тут його не пустять, ще й прив'яжуть, то як по-вашому, де він сидить?" "Та вже ж у юрті!" всі ми загукали. "А як не в юрті, а денебудь так, аби це там було, де він не хоче, то як це зветься?" Тут ми не вгадали; один казав "у лісі", другий "в полі", усе не до ладу, а я мовчав...

1905-ого, 1917-ого року, в роки УПА це слово для багатьох знайшлося. Але далеко не для всіх, і це знання потоплено в крові. Який відсоток ще (чи вже) знає, годі встановити сьогодні. Але не влягає сумніву, що більшість і сьогодні за програму має таки Лесі Українчине — "і їжі і всього доволі". А саме поняття свободи там, де воно живе, аж надто часто знецінюється до поняття "інша влада" або "безладдя", анархія, розпад суспільства й хаос, сваволя, погром, себто до того, що невідклично веде до нового ствердження візантійщини як засобу відновити порядок.

Або поняття звужується до значення "не-кріпацтво", кріпацтво старе чи новітнє. Це значення закріплене у слові *слободА*, село, де нема кріпацтва, звідки й ціла велика частина України дістала свою назву Слобожанщини. Сам наголос зраджує ті складні тарапати, через які в нашій історії проходило це поняття. Старий, споконвічний наголос був *свободА* — *свободУ* чи *свОбоду*. Він зберігся до наших днів у Галичині, але й там він поступився або поступається наголосові *свобОда*. І значення цього поняття, як його знає Захід Європи і Захід від цього Заходу, значення латинського слова *libertas*, зв'язане з наголосом на передостанньому складі — *свобОда*, як у польській мові. Не виключено, що саме Польща була провідником західного значення в слові, хоч у самих поляків поняття *свобОди* виродилося в анархічний хаос *nie rozwalam*, і так воно не пройшло через західноєвропейську конститутивність і окреслення меж законом, — або втратило ці вирішальні нюанси. Чи українське козацтво будь-коли вживало цього слова в такому значенні — і в якому саме воно його вживало, — річ сумнівна, але дослідити це мали б історики, чого, скільки знаю, досі не зроблено.

Але так чи так, українське козацтво немисленне поза диким степом і мусіло впасти з кінцем степу. Можна співчувати трагічній долі Калнишевського, але він напевне не був мучеником за свободу-*libertas*, радше за Січ як своєрідну слободу. Сучасні, 1989 року, спроби зробити з нього мученика за свободу, щонайменше непевні. Радше, як розкольникство на півночі Росії, Калнишевський дивився в минуле, а не в сучасне і, поготів, не в прийдешнє. Подорож латинського, конструктивно змодифікованого *libertas-свободи* затрималася в своїй повільності аж мало не до нашого століття, коли цю *libertas* "в огні її, окрадену" збудили, перефразовуючи Шевченка (у Шевченка цей образ стосується до України, але перенесення його на свободу не проти логіки Шевченкової творчості, бо Україну минулого й майбутнього він мислив якщо не в тотожності з свободою, то принаймні в дуже близькій суможності).

3. PRIVACY

Поняття свободи, отже, в нас зазнавало змін і пересувів значення, зумовлених нашою історією, недорозвитку, перерозвитку, збочень, нерозумінь. Але бодай слово таке є, навіть розщеплене на три — *свобода*, *слобода*, *свобода*. Тут ми ніби щасливіші від якутів з Лесі Українчиної поеми (хоч чи справді далеко ми від них просунулися?). Але в поняття *свобода-libertas* входить ще одне поняття. І для цього поняття, скільки знаю, у нас таки справді нема навіть слова, а отже, кінець-кінцем, нема й поняття. Позичу слово з англійської мови, де воно добре закоринене. Це англійське *privacy*. Англо-українські словники тут безпорадні. У тих, до яких я заглядав, знаходжу переклади: "самітність, відокремленість, відлюдність, безлюдність". Це, звичайно, в найкращому випадку часткові й побічні значення. Головне, що несе в собі англійське слово, — це значення *права бути собою*, належати собі, мати свій дім — свій храм, мати свій світогляд, свої манери, починаючи від того, як людина думає, і аж до того, як вона одягається й зачісується. Це прийнятна для людини й людей межа незалежності від держави, але також і від суспільства. У великому і в дрібному. Пригадую, одна знайома дама оповідала, що одного разу вона вийшла з дому, забувши пофарбувати губи. Сусідка, що зустріла її, не без жаху промовила:

— Що з вами, пані Х? Ви не пофарбували вуста.

І моя знайома повернулася додому й подбала за належний вигляд своїх губів.

Вона не схотіла ствердити свою незалежність від щоденних звичаїв американського суспільства. Вона зрадила своє право на *privacy*, правда, в дрібниці, але зрадила. Доля чи власна забудькуватість готові були подарувати їй нагоду бути незалежною, вона не

скористалася. Але поняття *privacy* незмірно важливіше, коли мовиться не про дрібниці. (І я не маю наміру підірвати американську косметичну промисловість).

Поняття *privacy* базується на латинському *privatus* — особисто незалежний, позаслужбовий, позадержавний; поняття часто найкраще окреслюються через свою протилежність. Протилежний до *privatus* — це *publicus* і також *communis*. Куди належить і комунізм, комуна, компартія. У слові і в понятті *privatus* ми знову опинилися в греко-латинській сфері, далекій від візантійської, протиставленій візантійському світові. Але поки воно дійшло до наших днів, поки латинське слово *privatus* дало початок англійському *privacy*, воно пройшло через конститутивність, через окреслення меж закону. Там, де нема поняття законності, там поняття *privacy* перестає бути собою й стає викликом і сваволею. А законність без *privacy* перетворюється на гноблення й візантійщину. Одне поняття, одна життєва практика врівноважують друге й другу.

Схід Європи не виробив поняття *privacy* і спотворив поняття законності. А без їхньої наявності й їхньої гармонії існування індивіда стає неможливістю або мучеництвом. Запановує липкий морок візантійщини. Він обсотує людське життя і — найстрашніше — душу людини. Людина борсається в слизькому павутинні держави і безнадійно викривлюється. Бракує ніби лише *одного слова*, але без цього слова особа не самоздійснюється, а суспільство розкладається.

У поемі Лесі Українки про *чужого* (яка страшна заміна слова *інтелігент!*) і про свободу тубілець оповідає —

казав чужий, що не один вмирає
отак, як він, і ще умре багато,

вмирає на руках народу може й доброзичливого, але народу, що не розуміє. І справді, як можна встати за щось, коли для цього чогось у мові нема навіть слова? Коли візантійщина опанувала мислення, задушивши в зародку, у сповитку ті поняття, що здатні були б стати програмою дії? Може легше змагатися навіть віч-на-віч з державою візантійського кшталту, її підступною й безжальною машиною, ніж із тим мороком, який вона плекає і який міцніше від ланцюгів облутує душу. Індивід, навіть якщо він спроможеться на внутрішнє визволення, тут може існувати тільки в запіллі, в безвихідній самоті. А заміна держави на іншу, але знов і знов "візантійську" не виводить народ з летаргії, зціпеніння, мертвого сну до активного життя й польоту. З тих ліній поведінки, які стали панівними, провідними. Або це пер-гюнтівське "обійди по кривій", не ставай на прю. Або примітивне урвительство й безпросвітний цинізм. Спадок століть візантійщини й семидесятиліття візан-

тійщини номенклятуризованої, а далі й — хай покищо примітивно — комп'ютеризованої.

4. НАРОД

Гіпертрофована, всевладна держава, що контролює все, включно з душею людини (принаймні в її, душі, позашкурних поривах і мріях), що диригує кожним рухом кожного, — ця держава в своєму словесно-пропагандивному оформленні не наважується виступати як мета в собі (або робить це тільки в виняткових обставинах). Вона подає себе як неминучий засіб — більш або менше тимчасовий, хоч своє розмонтування вона безконечно відкладає. (Заглянь, читачу, до Ленінової "Держави і революції"!.) Поза тим вона воліє ховатися за фікцію *народу* (того самого, що "мов дитя сліпее зроду"). Існування держави борониться тим, що воно в інтересах народу, найкричущіші, найдикіші її заходи робляться в ім'я народу. Вороги держави? Ні, таких нема. Є "вороги народу".

Семантично медузоподібне, драглисте слово це може мати і значення "нація", і "простолюд" і просто "населення", все, що народилося на "певній території" і, либонь, і багато ще чого, — слово це ніби спеціально утворене, а справді склалося в конкретних обставинах історії Сходу Європи з його тиранією самодержців і темнотою "держаних", — утворене, чи втворилося, щоб уможливити непорозуміння й нерозуміння, пересуви значення, перестриби в значенні. Що значить — антинародний твір? Антинародний вчинок? Чи ворог народу — це просто ворог держави, чи це той, хто шкодить простолюдові? Чи я (кожне я) — це частина народу чи навпаки, не належу до нього? Чи народ говорить через мене? А де беруться "вороги народу", якщо не з народу? А може кожне я — це не народ, уже тому що воно я?

У цараті це було простіше. Був цар. Усе, що не було цар, було народ. Роля царя була держати народ у покорі. Він, цар, був самодержець, він сам усе держав. Коли царя не стало, демагогічна спекуляція поняттям народу стала кінцевою потребою й вимогою нових володарів. У їхній диктатурі й сваволі, успадкованій від візантійської традиції, мала втілитися воля народу. Цар керував з волі Бога, він був містичним виявом, матеріалізацією Божих велінь. Нові володарі не могли покликатися на волю Богу, бо, необережно, вони разом з царем скинули й Бога. Заміною Бога, що стояв за монархом, став не менше містичний народ. Самодержці протягом сторіч знали — і тільки вони — волю Бога. Самодержці нові, починаючи від 1917 року, знали — і тільки вони — і здійснювали волю Народу. Бог був незбагнений. Народ — це поняття через

свою многозначність досконало надавалося до нічого-не-значення, до містичної непридатності для тверезої, об'єктивної аналізи.

Проходячи безнастанно через семантичні метаморфози, поняття народу, сам народ ставали чимраз безформнішими, безобличнішими, засобом пригнітити, приборкати, підпорядкувати кожного індивіда, кожного мене. "Народ" ставав матеріалом для маніпуляцій, розумових під пером офіційних борзописців і поліційних у чорних воронах і ешельонах у заполяр'я. Абстрактним було поняття держави, а ще абстрактнішим стало поняття народу. Адже держава може втілитися в особу, правда, знекровлену, мітологізовану: "Людина стоїть в зореноснім Кремлі, Людина у сірій військовій шинелі"... Завжди стоїть? Ніколи не сідає, не лягає? Не хворіє, не вмирає? Як іконописний архангел з мечем? Міт, але втілений у людину, яку можна бачити на трибуні 1 травня й 7 листопада й не можна не бачити в кожній газеті, журналі, книзі...

А народ і такої здатності не має, хібащо ототожниться з державою, стане такою самою зореносною статуєю. А особливо трагічно, що це гасло народу переймають і приймають і протирежимні особи й течії. Воно на прапорах усіх таборів, і тут може початися переродження противників у двійників, у *perpetuum mobile* тиранів і узурпаторів.

Так індивід зникає не тільки в практиці номенклатурної поліційної мільйонної і безокої держави/народу. Він деіндивідуалізується. Актом деіндивідуалізації було розкуркулення куркулів, умасовлення письменників, мало не кожний державний акт був спрямований на вбивство особи. Про капіталізм Маяковський писав: "золотим микробом душу выел рубль". Багато правди в цьому. А тут душу виїла химера абстракції держава/народ, держава, що і дорівнює ї, звичайно ж, ніколи не дорівнює народові. Плян хлібозаготівель доводжувано до кожного двору. Плян промислової гігантоманії, здійснюваної в божевільні "соціалістичного" змагання, — до кожного робітника. Плян розчинення індивідуальності в абстракції держави/народу — до кожної людини. Як превентивно заарештовували людей, так превентивно вбивали в людині саму можливість зродження потягу до свободи й *privacy*. Так поставав пекельний рай земний розкладених, спотворених, виїдених душ. Назовні це виявляється в мімікрії, забріханості, моя-хата-з-крайстві, після-мене-потопстві, чого-завгоднстві. Не знати, яка спадщина страшніша й загрозливіша — сплюндрована земля чи сплюндровані душі.

Ленін казав: соціалізм треба будувати не з абстрактною людиною, а з людьми, як їх витворив попередній суспільний лад. Як, з яким *вождем* можна будувати тепер якийнебудь режим з людським обличчям, коли душу людини, уже перед соціалістичним експериментом скривджену й понівечену, тепер доведено до

моральної пустки, до цинізму ницости й ницости цинізму, коли — так виглядає — знищено не тільки віру в законність, свободу, привасу, а навіть самий ґрунт, на якому ця віра виростає? Чи Франків вічний революціонер — "дух, наука, думка, воля", чи "він живе, він ще не вмер"? Чи його тільки приспано? Чи в двадцятому столітті може ще ставатися чудо воскресіння, повстання з мертвих?

5. ЗАВТРА. ЧИ БУДЕ ЗАВТРА?

Демократія попри всі закладені в її істоті хиби базується на індивіді, особі, мені. Це його, кожного я, власні думки, почуття, вчинки, які визначають його поведінку, гуртують людей у групи одностумців, витворюють їхні конфлікти, штовхають на усвідомлення їхніх подібностей і розбіжностей, різноманітності й спільности. Її основа — не держава і не народ як даність, як щось замовлене й пляново здійснене, а держава й народ, які складаються — дуже недосконалим способом, але кращого людство не винайшло, — способом поєднання різноспрямованих сил і зусиль.

Як побудувати демократію з тоталітаризму серед мертвих душ? У Росії — і це її візантійська традиція — великі реформи завжди діялися через рубання голів, шибениці, страти й убивства. Так поводитися Іван Грозний, Петро I, Катерина II... Олександр I спробував діяти без цього і відсахнувся. Його діло увінчала трагедія Сенатського майдану й шибениць за ним. Реформи Олександра II при всій їх нерішучості і емських поверненнях до деспотії завершило царевбивство. Якою ціною робилися великі реформи Леніна й Сталіна, не треба нагадувати.

Чи те, що відбувається тепер — ця нерішуча, непослідовна, у шорах і з погано прихованим наміром затримати апарат і владу олігархії, — чи це все таки спроба почати переходити до демократії демократичним шляхом, перебороти інерцію зла, облуди, страху й нищення людей і душ? Це був би перший випадок в історії імперії, перший вилам з її візантійської спадщини. І якщо тут справді дасться згори хоч би мінімальна демократія, — чи люди готові своїми спустошеними душами її сприйняти і нею жити?

Візьмемо конкретний приклад з українізацією. Це була б третя. 1917 року відбувалася перша — у вибуху пристрасти, поза логікою і *contra spem sperando*. Її розгромлено, розчавлено, знищено. Друга — другої половини двадцятих років, централізовано-насильна, гвалтовна, керована Скрипником і Компанією. Вона захилилася у власних суперечностях — згадаймо процес СБУ, інсценізований щонайменше при участі того ж Скрипника або й під його проводом. І вона зазнала розгрому. Тепер — спроба третьої. Вона почалася вимогою письменників запровадити її законодавчо, з центру чужої влади. Це не був демократичний виступ, радше це

була спроба поставити апарат диктатури на службу добрій ідеї. Вона, звичайно, не могла вдатися і не вдалася. Тоді зроблено другу спробу — йти демократичними путями, шукати підтримку в серцях і розумах пересічного громадянина. Так запропонував діяти Іван Дзюба, так постала ідея Товариства рідної мови, потім і незалежно ідея Українського народного руху. Це справді демократичний шлях. Але покищо він зустрів тільки тяганину, зволікання й саботаж. Так у державному апараті, а може так і в душі не однієї людини. Багато залежить від того, що скаже робітництво, покищо в цих справах мовчазний сфінкс. Державно-партійний апарат може спробувати протиставити Донбас Львову, інтелігенції — робітництво, нацькувати його на неї. Ми не знаємо, чи народний рух спроможеться стати всенародним, з участю робітників. Так, отже, чи спроба демократичної українізації, третьої і інакшої від двох попередніх, може вдатися — це питання, відповідь на яке захована в майбутньому.

1968 року, коли Прага переживала нечуване піднесення, там відбувався світовий з'їзд славістів. Один з учасників висловив своє захоплення чехами Білодідові, цьому втіленню брежнєвських чеснот. Той відповів (звісно, своєю "другою рідною" мовою):

— Ничего, пусть попрыгают. Долго не будут.

За кілька днів після закінчення з'їзду Прагою прокотився важкий і жахний гуркіт брежнєвських танків. Ян Палах спалив себе живцем.

Ми не знаємо, скільки Білодідів сидить у київському ЦК, але ми добре знаємо, що в апараті КГБ на Володимирській не відбулося жадного скорочення штатів, не звільнено жадного працівника. А в Кремлі, в Москві взагалі? Усе це чигає на слушний момент.

В імперії в цілому є мільйони людей, що були гвинтиками попереднього механізму гнічення й нищення. Усі ті, що заарештовували, допитували, транспортували, охороняли транспорти й в'язниці, садовили до карцеру, знущалися, конфіскували й палили рукописи, розстрілювали. Карати їх означало б запровадити терор, гірший від Єжово-Брежнєвського. Подарувати, забути? Адже демократія не будується методами тоталітаризму?

Маємо світлий приклад Еспанії. Тоталітаризм Франко був зліквідований без пролиття крові, меморіал Франко не був зметений з лиця землі, шибениці не будувалися на майданах міст і кулемети не були наставлені на тих, хто виконував накази диктатора.

Так, але диктатуру Франко не порівняєш з диктатурою Сталіна і його наступників, Еспанія не має візантійських традицій, і країна не має розмірів потворної імперії Сходу Європи, більшої від самої Європи, де ціна утримання імперії цього засягу волає до

насильства й упослідження. Франкізм не вдерся в душу кожного, не знищив усіх своїх критиків і суперників, не простягся від Ельби до Курильських островів...

Так, отже, скільки шансів на сто — один? два? — має той демократичний шлях, що його — так слушно, так шляхетно, так героїчно пропонує Дзюба і його однодумці? В історії не виключені випадки, коли з іскри спалахує полум'я, два шанси перемагають дев'яносто вісім. Перші хоробрі інколи не падають у боротьбі, а здобувають перемогу. Але як часто це трапляється?

Непевність (кажучи м'яко) становища тих, хто своєю поведінкою голосує за демократію і вибирає для свого прагнення демократичний шлях, збільшується тим, що наставлення партійно-урядового апарату більш ніж непевне. На крок уперед він робить два назад. Принаймні так у Москві. На Україні апарат цей покищо не зробив ані кроку вперед. Ось кілька прикладів разуючої недемократичности на шляхах до нібито демократії.

Як належить до тисячолітніх візантійських традицій, діячі історії діляться на святих, посланців неба, і негідних, знаядь пекла. Одні належать до неба, другі — безодні зла. Сталін і Брежнєв погані, Ленін і Горбачов добрі (Хрушов десь у чистилищі, ні в раю, ні в пеклі). Поганих не тільки можна критикувати й ганьбити, це треба робити, це вимагається. Добрих критикувати, а тим більше ганьбити не можна. Розподіл цей довільний, це наказ, директива. Але це тим самим поновне щеплення цинізму. І той, хто сьогодні підносить Горбачова, не може не ставити в глибині свідомости запитання до самого себе: а що я буду говорити про того ж таки Горбачова, коли його тим чи тим способом завтра не стане? Буду боронити його від нападів? Ледве чи так. Людина може навіть не здавати з цього справи розумово, але в глибині підсвідомости вона знає: того завтрішнього дня я зречуся Горбачова; коли треба буде, я знайду в нього всі сім смертних гріхів.

А трагікомедія урядових реабілітацій! Можна зрозуміти, коли партійно-урядовий апарат робить їх, сказати б, по партійноапаратній лінії. З цим можуть бути зв'язані проблеми пенсії для родини тощо, тощо. Але чи мусить це ширитися на, приміром, друк писань того чи того автора? На можливість згадувати його ім'я та його твори публічно? От, був в Америці поет Езра Павнд. Під час війни він був працівником радіо, що було знаяддям Муссоліні, він виступав проти Америки. По війні його заарештовано, суджено й засуджено. Але нікому й на думку не спадало, що може бути заборонено друкувати його твори, а вже, поготів, згадувати його ім'я. Сьогодні я бачив його портрет у Вашингтоні в Національній портретній галерії. А от спробуй згадати Аркадія Любченка або надрукувати його твір на Україні? Дзуськи, навіть найсміливіший редактор не наважиться навіть подумати про таке. А він же був

найближчим, кажучи радянською мовою, соратником Миколи Хвильового, нині ніби реабілітованого. Важко назвати таку поведінку й таку політику демократичними, мостом у демократію.

А взяти непорушний і недоторканий міт про безпомилність партії, хоч кожний знає, що це тільки міт. Яка може бути ціна тієї непомильності, коли, беручи навіть за правильне сучасне протиставлення добрих і лихих діячів і керівників партії, з сімдесяти років її панування тільки десять припали на перебування при кермі добрих Леніна й Горбачова, а шістдесят на злочинне провідництво злих дияволів і на мізерне нидіння під їхньою владою? Для цього простого підрахунку не треба дефіцитного комп'ютера, його може зробити навіть дитина — і напевне робить. Але про це говорити не можна, — і все мовчить — від молдаванина до фіна. І це теж називається демократією чи принаймні шляхом до неї. А в реабілітаціях, проголошуваних партійно-урядовим апаратом, і далі головним критерієм лишається відданість партії. Отієї самої партії, банкрутство якої таке явне, таке очевидне.

Ми не знаємо і сьогодні не можемо знати, чи це гальмування, ця боязкість тактичні, з огляду на складність і майже надлюдську трудність процесу, чи так справді бачать світ проводирі перебудови і чи вони готові йти далі, набираючи більшої сміливості й розгону в міру успішності перших кроків, — а чи це тільки маневри, щоб за всяку ціну втриматися на поверхні й зберегти від остаточного розпаду розхитану будову, створену невдалими попередниками. Але безпрецедентність походу в напрямі демократизації споруди візантійського спадку, кількість противників демократизації серед провідних кадрів імперської верхівки, а особливо і найбільше міра виїденості людської душі (не заходячи тут у проблеми організації суспільства і економіки, — питання, що цілком виходять поза межі авторової і так дуже недостатньої компетенції) — усе це змушує ставитися до можливості демократизації імперії з крайньою обережністю.

Подивудігне в цих обставинах не те, що перспективи тут далекі від світлих, а те, скільки все таки людей одверто й прилюдно голоситься в лави прихильників демократизації — одиниці проти мільйонів байдужих, цинічних або й упрост розтлінних, — а все таки голосяться, хоч не можуть не знати непевности завтрішнього дня. Кінець-кінцем, усе залежить від індивідів. Може процес їхньої реперсоналізації, руху до цілісності ставати пошесним? Можуть чесність, мужність, віра в добро ширитися з швидкістю, з якою ширяться епідемії холери чи чуми? Може знелюднення людини, прищеплюване десятками років, бути перекреслене без катастрофи? Може сама імперія знайти в собі силу на перекреслення своєї візантійської спадщини і на зречення від своїх колоній, як

Англія зреклася Індії, Голляндія — Індонезії, і Франція де-Голля — Альжіру?

Мало є підстав для такого оптимізму, ідеалізму й віри. Але ленінізм, — а його ще сповідає офіційно Радянський Союз, — учити, що революційна ситуація постає, коли вищі верстви не хочуть жити по-старому, а нижчі не можуть. Коли вірити цій формулі, імперія-спадкоємиця Візантійської, перебуває сьогодні в революційній ситуації. А нова революція, якби вона вибухнула, була б не меншою катастрофою, ніж Третя світова війна. Може в цьому стані, півгодини до полуночі, ті, від кого це найбільше залежить, згадають Шевченкове "Схаменіться, будьте люди!"?

Алеж вони не читають Шевченка.

А покишо, — коли реукраїнізація України є частина її (і всього Союзу) переходу до демократії, то як не почути зойку одного з кореспондентів "Літературної України" (1989, ч. 6) про те, що нема на Україні (а отже і в Союзі) *ні однієї* фабрики, яка виробляла б друкарські машинки з українським шрифтом. І спробуй тут українізувати Україну! А вже ж чи треба й казати, що нема ніде фабрики, що виробляла б передумови для демократизації "необъятной родины моей"!

Червень-липень 1989

P. S. Авторів цієї статті вже не один десяток років, і написав він не один десяток статей. Але напевне ні в одній з них нема стільки знаків запитання, як у цій. Легко здогадатися, чому це так. Читачі, що могли б писати на ці теми без знаків запитання — щасливі люди. Вони знають. А автор спроможний тільки ставити питання й зважувати за і проти. Бідолашний! Навіть на мажорний тон і оптимістичні висновки не здобувся. А здавалося б, що це так просто й легко!

ХТО ГАЛЬМУЄ ПЕРЕБУДОВУ, АБО ЧИ ПЕРЕМОЖЕ СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ КОМУНІСТИЧНУ ПАРТІЮ?

Юрій Бадзьо

Якщо хтось сприйме друге запитання заголовку як провокаційне, я погоджусь з цим лише в тому розумінні, що справді хочу спровокувати читача на загострену увагу до проблеми, яка здається мені суттю демократичної перебудови радянського суспільства, об'єктивною основою соціально-політичних процесів, легалізованих і активізованих новою політикою КПРС. Принципова новизна цієї політики — в її певній відкритості. Маю на увазі не відкритість у роботі органів влади та в політичній позиції її носіїв, зокрема і насамперед на найвишому шаблі ієрархії: тут партія не досягла рівня перших післяреволюційних років і являє собою тверду консервативну закриту систему. Доля Бориса Єльцина (його вимушений відхід від партійно-політичної роботи) добре це показала.

Мова йде про відкритість важливішу і глибшу: у системі є "суб'єкт — об'єкт політики". Уперше за всю історію радянського суспільства партійний політичний курс не просто проголошується, спускається згори (з партійної "гори") як чергова директива для виконання. Він, адресований усьому народові, передбачає свідоме, активне і зацікавлене ставлення до себе усіх прошарків людності. Отже, ставлення неоднозначне. Уперше в радянській історії влада певною мірою поставилася до народу як до суб'єкта політики, як до свого опонента і неприйняття кимось партійного курсу почало сприйматися офіційно як нормальний стан суспільного життя, як законний консерватизм громадської поведінки. Але саме як консерватизм, не більше. Тобто допускається опозиція тільки психологічна. Мовляв, не кожний здатний перебудуватися на демократичний лад. Якщо це керівник, він "повинен" поступитися своїм місцем людині демократичнішій, ініціативнішій. І кожен, зокрема люди фізичної праці, покликаний "примножити роботу". Таке ідеалістичне уявлення про суспільний розвиток добре конкретизувалось, наприклад, гаслами про те, що перебудову кожний має почати з самого себе і що шанс перебудуватися дано всім. А втім, я аж ніяк не маю наміру покепкувати з гасел як гасел: вони несуть у собі відчутний заряд гуманізму і спрямовані до людського розуму — не до емоцій. А це вже серйозно й відповідально. Особливо в актуальних історичних умовах радянського суспільства. Політик, спонукаючи людей замислитися над своїм становищем і

Зберігаємо правопис оригіналу. — *Ред.*

над своїм майбутнім, виявляє неабияку мудрість. Повторюю, тим паче, коли це стосується радянських людей і реальних обставин їхнього соціально-політичного життя.

На жаль, людська історія — не дружний пошук істини й загальної справедливості. Новий політичний курс партії, підтриманий за інерцією "народом", як і годиться, одностайно, на цей раз прорвав товсту броню ілюзорної ідеологічної дійсності і дійшов до грішної землі. Люди ковтнули повітря свободи і... заговорили своїм натуральним голосом — голосом власних життєвих інтересів. Виявилось, що інтереси не збігаються і не кожен хоче "перебудуватися". "Механізм гальмування" — не тільки незвичка жити й працювати по-новому, а й тверда звичка *та бажання* жити й працювати по-старому. Офіційна преса, ставши частково вже й трибуною народу, засвідчує велику різноманітність суспільних поглядів і громадянських позицій, у тому числі й антагоністичних, непримиренних. З погляду демократії стан цілком нормальний, і не було б потреби вбачати тут якусь проблему, якби не... якби не неусталеність цього стану. Радянське суспільство переживає перехідний момент, над ним — над кожным із нас — висить дамоклів меч "хто — кого?" Стаття Н. Андрєєвої в "Советской Росии" показала, що волосинка, на якій висить цей меч, дуже тоненька й страхітливо ненадійна; що сталіністи, принципові супротивники демократичної перебудови суспільства, — не розпорошені, хай і численні, одинаки, а соціально й політично сформована сила, що має свою усвідомлену платформу і готова перейти в наступ. Отже, труднощі перебудови — не в психологічній інерції людей, не в індивідуальному консерватизмі людської психології. Точніше, не тільки в цьому і не вирішальною мірою в цьому. На авансцену історії виходить МЕХАНІЗМ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ — боротьба життєвих інтересів, інтересів групових і соціально-класових насамперед. "Механізм прискорення" і "механізм гальмування" — це тільки робочі частини власне МЕХАНІЗМУ ІСТОРИЇ. Його робота ніколи не припиняється, але робочий стан, темп і ритм, сенс обертів і загального руху різні на різних етапах історичного часу. У нас тепер час нестабільності. Проблема в тому, на чому суспільство урівноважиться, який режим роботи буде завдано МЕХАНІЗМОВІ ІСТОРИЇ. Звичайно, в основі його руху (енергія руху) — антагонізм інтересів. Людська історія досі чогось іншого тут не виявила. Але антагонізм може бути ілюзорний, інерційний і, так би мовити, нижчого порядку. Просто кажучи, люди можуть не усвідомлювати, чи не до кінця усвідомлювати власні інтереси або несвідомо віддавати перевагу дрібним, частковим і тимчасовим перед принциповими, життєвизначальними. Я хочу сказати, що в перебігу і в долі демократичної перебудови радянського суспільства відчутну роль відіграє чинник психологічний. Хтось говорить і чинить за інерцією,

хтось не встиг ще призвичаїтися до нових думок та історичних реалій, чиясь свідомість не вмщує в собі по-новому освітлене минуле, чийсь розум не здатний систематизувати громаддя нових фактів чи переосмислити старі... Тому люди повинні мати час "пововтузитися в історії", посперечатися з ближніми та з собою чи навіть посваритися з кимось. Людська свідомість, отже і *свідомий вибір позиції*, не може формуватися інакше, як у роботі суспільного розуму, як у зіткненні життєвого досвіду живих конкретних людей. Я впевнений, що переважна більшість із тих, хто сумнівається, вагається, приглядається, очікує чи й іронізує з нової суспільної ситуації, стане на бік демократії завдяки освіжній ... "зливій слів". Стихійних, "несвідомих", імпульсивних, ірраціональних, доброзичливих і злих. Преса робить історичної ваги роботу, надаючи слово — ні, ще не всім, але вже багато кому з тих, хто ще вчора не мав надії бути почутим, не мав права і можливості висловитися. Надаючи слово людям і... фактам. Фактам теперішнім і фактам минулого. Особливо минулого.

Навпаки, той, хто хотів би дозувати критику і застерігає перед якимись "смаженими фактами", виступає, свідомо чи несвідомо, супротивником перебудови: він оберігає старі і будує нові психологічні завали на шляху до демократії й гуманістичного оновлення життя (часто такі застереження просто аморальні; розповідь про все нові й нові випадки сталінського терору, про розбиті людські долі і про вбивство людей — це факти?.. Язик не повертається назвати їх "смаженими").

Демократія і гуманізм зацікавлені в тому, щоб іще до вирішального зіткнення інтересів перетягнути на свій бік якнайбільше людей, переважну більшість людности, у певному розумінні — весь народ. Щоб тим самим зробити перехід до нового якісного стану суспільства якомога демократичнішим і безболіснішим. Осмислення зовнішнього історичного досвіду, інтелектуальне та психологічне освоєння поверхні історії в її повному обсязі — справа добра й потрібна, це неминучий етап громадянського відродження суспільства. Неминучий, але недостатній. Історія завжди має коріння, грані і рушійні пружини, що потребують теоретичного осмислення, доступні й підвладні лише теоретичному узагальненню. Тільки після його аналітичної роботи поле історії проглядається наскрізь і люди можуть зробити принциповий, свідомий вибір.

Політика перебудови, що повільно переростає в суспільний рух за демократизацію суспільства (лише в цьому її надійність і гарантія), уже має ряд теоретичних здобутків, які завоювали, так би мовити, право громадянства (маю на увазі дедалі вільніше побутування їх на сторінках офіційної преси). Командно-адміністративна (чи просто адміністративна) система, корективи до догматичного розуміння форм власності на засоби виробництва, питання про

владу як основне питання демократичної перебудови суспільства, необхідність створення в країні реального народовладдя, потреба і розмежування влади (законодавчої, виконавчої і судової) — цих та деяких інших "бісенят" вільнодумства (і ширше — суспільної свідомості) вже випущено з пляшки, і вони включилися в творчу роботу — руйнуючи будують. Одначе, глянувши на загальну картину, неважко помітити, що перед нами тимчасом не цілісна наукова концепція — лише публіцистичне пристрілювання. У мене особисто таке враження, що люди (громадські ідеологи демократизації) тупцюють навколо чогось неназваного знаного, з передихом вимовляють "А" і ще не наважуються сказати голосно "Б". Суспільство, з пелюшок виховане соціологією (шоправда, переважно вульгарною), найбільшу слабкість виявляє саме тут — у соціологічному осмисленні свого становища і перспектив свого розвитку. Годованим і перегодовуваним "об'єктивними історичними закономірностями", нам, виявляється, найважче побачити внутрішню логіку (не хочу казати "об'єктивну") живих подій спостережуваного життя і вдатися до послуг матеріалістичної методології соціологічного аналізу.

Найвагоміше поняття для осмислення якісних змін, що їх переживає нині Радянський Союз, назвала сама влада: революція. Політику демократичних реформ, проголошену три роки тому, самі партійно-державне керівництво визначило згодом як революційну перебудову суспільства. І справді, програма прогресивних змін, почавшись із реформ господарських в ім'я прискорення соціально-економічного розвитку країни, була поширена поступово на всі сторони життя і дістала адекватне ідеологічне вираження: демократизація. Не залишилася осторонь і свята святих "реального соціалізму" — політична система. Іще вчора від самого цього поняття віяло містикою і реформаторські замаху на СИСТЕМУ сприймалися масовою свідомістю (не кажучи вже про владу!) як безперечно ворожі і диверсійні. "Ти що, проти радянської влади?!" — цей грізний окрик із партійно-державних уст при найдрібнішій незгоді з політичною реальністю чи навіть із особистою думкою чиновника був сумною нормою "звичаєвого права" не тільки в сталінську епоху, а й після неї, зокрема в період так званого застою, тобто неосталінізму. Та що там "звичаєвого права"? За лихозвісною 70 статтею КК РРФСР (та аналогічними статтями кримінальних кодексів інших союзних республік) людей іще зовсім недавно, у першій половині цього десятиліття, позбавляли свободи за суспільну критику, яка сьогодні вільно проходить на сторінки преси.

Обнародування трагедії сталінського терору, реабілітація чергової групи репресованих політичних та військових діячів; можливість переступити через спекулятивну й аморальну подвійну бухгалтерію

в оцінці Сталіна (мовляв, помилявся, але мав і великі заслуги) і назвати "вождя народів" його власним історичним іменем — злочинцем і тираном; серйозні соціологічні та політичні критичні узагальнення про минуле радянського соціалізму і про теперішнє становище та характер нашого суспільства; щоденні свідчення газет і журналів про те, що на їхні сторінки може потрапити й слово, яке суперечить офіційному поглядові та загальному настроєві громадськості; відверта діяльність незалежної преси (хоча тим часом не узаконена і нерідко, у тій чи іншій формі, переслідувана); виникнення неформальних об'єднань, проведення *живих* мітингів і демонстрацій, тобто з волі самих громадян, — ці та подібні до них реалії нового суспільного життя справді незвичні для стихійного традиційного сприйняття і справляють враження революційної новизни (для консерваторів, відповідно, — "контрреволюційної").

Історія знає "революції зверху", які насправді завжди були тільки більшою чи меншою лібералізацією умов життя, вимушеним реформаторським пристосуванням влади до нових історичних обставин. Але революція справжня, тобто зміна типу власності на засоби виробництва, добровільна відмова власників цих засобів від свого соціального статусу, добровільна відмова влади від самої себе? Такого людство ще не переживало. Отже, одне з двох: або на наших очах починається принципово нова людська історія (припущення цілковито ідеалістичне), або проголошена партійним керівництвом демократична перебудова суспільства — не революція, в науковому соціологічному розумінні цього слова. Звичайно, демократичні реформи — це прекрасно, на тлі радянської історії вони — життєтворний промінь світла, і все морально здорове, чесне й порядне в нашому суспільстві виявить історичну проникливість, якщо консолідується у підтримці демократичних процесів, їхніх прихильників із середовища партії, зокрема керівного.

Але чи достатні лише реформи, щоб вивести країну з глибокої системної соціально-економічної, політичної та духовної кризи і забезпечити їй прогресивний ефективний саморозвиток відповідно до науково-технічних, суспільних та екологічних реальностей сучасного світу? Чи самі ці реформи можливі й надійні без революції?

Ідеї перебудови (задля лаконізму користуюсь цим офіційним політичним поняттям на означення демократичного оновлення суспільства) по-справжньому ввійдуть у свідомість людей, отже, і стануть регулятором їхньої поведінки, тоді, коли вони творитимуть завершену логічну систему поглядів (внутрішньо несуперечливу), цілісну картину світу, з позиції якої можна і пояснити минуле, і розібратися в сучасному, і з достатньою переконливістю передбачити майбутнє. Це й буде належної довіри ідеологічне забезпечення перебудови. Світоглядно-психологічне збентеження, викликане в частини суспільства демократичними проявами життя, має

в своїй основі відсутність такого забезпечення. Як поєднати антидемократизм системи з господарськими здобутками в 30-ті роки? Як відокремити масовий терор влади від суспільного трудового ентузіазму і, так би мовити, від соціального патріотизму, що були все-таки стихійним явищем, а не штучними потугами одинаків-кар'єристів? Як узгодити реальну історію з ідеалом? З ідеалом, який і тепер зберігає свою історичну силу — і не тільки як психологічна інерція. І взагалі, чи можна в принципі відокремити негативний історичний досвід практичного соціалізму від самої соціалістичної ідеї? Може, антидемократизм і є суттєвою ознакою соціалізму. Гадаю, не треба доводити, що ці та подібні до них питання актуальні й нелегкі проблеми не тільки для побутової, емпіричної, а й для теоретичної свідомості. Не давши на них переконливої відповіді, не створимо належних ідеологічних умов, сприятливих для демократизації суспільства і країни.

Отже, революція чи реформи, демократизація чи лібералізація? Вибір залежить від того, чи ми відмовляємося від самої системи, чи лише удосконалюємо окремі механізми її існування!

Крім доперестроєвської фетишизованої "системи", ми знаємо вже поняття "командно-адміністративна система". І, здається, трохи звикли до нього. Більше того: начебто всі сходяться на тому, що це штука погана, що вона, ця система, і є механізмом гальмування демократизації суспільства. Про що йде мова? "Командно-адміністративна система" — отже, йдеться про сферу суспільного управління, про характер політичної влади і принципи її функціонування. Але ж ця система не автономна і не самодостатня ні генетично, ні в своїй діяльності: вона має фундамент — *соціально-економічну систему*. Кому належать засоби матеріального і духовного виробництва, той і замовляє "адміністративну музику".

Ідея соціалізму, заперечуючи капіталістичний спосіб виробництва, виходила з переконання, що усунення приватної власності на засоби виробництва і передача їх у власність *усього суспільства* гармонізує життя на засадах справедливості, соціальної рівності, матеріального й духовного добробуту. Та що таке "у власність усього суспільства"? Володіти чи розпоряджатися засобами виробництва можуть тільки живі конкретні люди. Якщо завод не належить приватній особі, ним усе одно *хтось* розпоряджається: організовує виробництво, визначає умови праці, долю продукції, розподіл прибутку. Цей "хтось", маючи в своїх руках цілком реальну владу над засобами виробництва, виступає і діє від імені "усього суспільства"! Проте як і яким чином виявляє і здійснює свою волю щодо засобів виробництва, бере участь у розпорядженні ними "усе суспільство", тобто уся сукупність громадян зі своїми різноманітними інтересами й уподобаннями? Чи мають безпосередні виробники матеріальної і духовної продукції суспільства право і

можливість визначати зміст, характер, тактику і стратегію виробничої діяльності, право і можливість брати участь в управлінні виробництвом, *диктувати* свою волю тим, хто діє від їхнього імені? Якщо такої можливості немає, вони втрачають владу над засобами виробництва, які таким чином перестають бути їхньою власністю (власністю усього суспільства, народу) і перетворюються на власність тих, хто розпоряджається виробництвом, тобто носіїв влади. Виникає своєрідна форма *приватної* власності на засоби виробництва — колективної приватної власності.

Згідно з теорією, соціалістична революція покликана *усуспільнити* капіталістичну приватну власність, зробивши її власністю усього суспільства, усіх громадян — і як колективу, і як *окремих приватних осіб*. Насправді в реальному соціалізмі відбулося не усуспільнення, а *одержавлення* засобів виробництва. Навіть так звана кооперативно-колгоспна власність була фактично власністю державною, а не кооперативною. У такому розумінні можна сказати, що колгоспів (*колективних* господарств) у нас не було і немає. Подібні корективи до традиційного розуміння характеру власності на засоби виробництва у радянському суспільстві знаходимо нині вже й на сторінках офіційної преси, чуємо їх (корективи), зокрема, із уст публіцистів.

Як бачимо, в умовах, коли знищується індивідуальна виробнича приватна власність, капіталістичний спосіб господарювання, засоби виробництва, сказати б, безпосередньо вторгаються в політику, відбувається процес зрощення економіки з політикою і політичний статус громадян є водночас і їхньою соціально-економічною характеристикою, визначає класову соціально-економічну природу їхнього становища. Політична влада є водночас і прямим економічним суб'єктом суспільства. Якщо соціалістичне суспільство демократичне, *воно* стає суб'єктом економічної діяльності — через виборні органи державної влади і безпосередньо — завдяки автономній формі виробничої діяльності (господарська самодіяльність державних підприємств і кооперативи). Недемократична, авторитарна, тоталітарна держава після переможної пролетарської революції — це вже не тільки політичний суб'єкт, а й соціально-економічне утворення, соціально-економічна одиниця. Носії такої держави, її функціонери (державний апарат) у своїй суспільно-історичній сутності — не просто службові уповноважені суспільства: вони об'єднані груповими *соціально-економічними* інтересами, стають груповими власниками засобів виробництва, отже, перетворюються на новий соціальний клас суспільства, ясна річ, на *панівний* соціальний клас.

Радянський соціалізм народжувався і утверджувався як суспільство антидемократичне. Спроба організувати нове суспільне життя на засадах безпосередньої демократії (ідея радянської влади —

влади рад окремих соціальних і суспільних прошарків людності) виявилася невдалою і нежиттєвою, короткий період невизначеності у співвідношенні владних повноважень Рад і більшовицької партії закінчився остаточною перемогою партійної влади, яка дедалі ширше, об'ємніше і конкретніше ставала *загальносуспільною* владною силою та організацією, тобто ставала владою державною. Формувався по суті єдиний партійно-державний апарат, що існував (і існує) у вигляді двох відгалужень — апарату формально партійного і апарату формально державного. Вищу владну загальносуспільну силу, тобто державну силу, мав і має апарат партійний. Апарат органів Рад тільки технічний придатак до нього. Зовнішньо політичний лад СРСР — двовладдя (влада партії і влада Рад, радянська влада), внутрішньо фактично — єдиновладдя КПРС. Ідеологічним виразом такого становища є ідея керівної ролі КПРС, ширше щодо соціально-економічної формації в цілому, — ідея керівної ролі компартії (байдуже як партія називається) у соціалістичному суспільстві. Процес, як і завжди в історії, завершується правовим утвердженням нового стану. Остання Конституція СРСР теж зафіксувала його. Конституційне схвалення керівного статусу партії не може означати чогось іншого, як легалізацію її державної природи. Тому цілком логічно, як це звично говориться офіційною мовою, що партія керує Радами (державою керує якась інша, паралельна сила — не фантастика, не парадокс?), розширює їхні права, активізує роботу тощо.

Становлення партійної диктатури, звуження і зведення нанівець партійної демократії, наростання сталінізму — процес політично-соціальний, політичний і соціально-економічний водночас. Безпосередні виробники — робітники, селяни, інтелігенція — дедалі більше відчужувалися від засобів виробництва і ставали найманою робочою силою держави. Партія, здобувши монополію на владу і ставши антидемократичною корпоративною організацією, перетворилася тим самим на колективного власника засобів виробництва, отже втратила характер партії і переродилася в новий панівний соціальний клас суспільства. Процес завершився наприкінці 20-х, на початку 30-х років. Вершиною його можна вважати 1929 рік. Остаточна розправа на цей час із політичною опозицією в рядах партії була останнім політичним штрихом на новій соціально-економічній картині людської історії. Щодо гасел та ідей Жовтневої революції утвердження сталінізму було справжньою контрреволюцією.

Робітничий клас не має ні влади над виробництвом, ні власного класового представника в системі державної влади країни. Селянство внаслідок суцільної колективізації антидемократичним шляхом і в умовах однопартійної диктатури було одержавлене, перетворене на найманий клас у руках партійно-державного

апарату. Інтелігенція на середину 30-х років втратила будь-яку автономію в духовному виробництві і стала найманим слугою партії. Суспільство розпалося на два антагоністичні класи — "партію" і "народ". Як відомо, партійна ідеологія фіксує саме такий структурний поділ радянського суспільства. У політичній публіцистиці й науці "партія" і народ — поняття опорні, центральні, осново-визначальні. Фіксує їх і Конституція СРСР.

Наукова логіка запропонованої концепції, гадаю, неспростовна, відкинути її, не відкинувши матеріалістичну соціологію взагалі, неможливо. Її істинність доводиться тим, що вона здатна вірогідно пояснити історію і сучасне становище радянського суспільства, історію і сучасні політичні та соціально економічні процеси в соціалістичних країнах, у тому числі і характер, перебіг та перспективи радянської політики перебудови. Невеликий досвід напіввільного радянського слова завдяки теперішній демократизації нашого життя дає багато авторитетних свідчень, офіційних також, на користь висловленому тут поглядові.

Уже в перші роки радянської історії виявила свою силу і живучість *бюрократія*, тобто сила службового столу, сила чиновництва. Ленін дивився на нову (радянську, комуністичну) бюрократію як на грізний *гальмівний* історичний чинник у творенні соціалістичного способу життя. Щоправда, він розглядав її масштаби та енергію переважно як спадщину дореволюційної, буржуазно-кріпосницької Росії — у кадрах, традиціях, психології тощо. Та ось минуло сімдесят радянських, соціалістичних років, і ми знову оголошуємо війну... *бюрократії*. Ні, це не пропагандистський ідеологічний ентузіазм. Три роки перебудови супроводжуються щоденними публічними розмовами про неї, про бюрократію: тривога за долю нової політики — через неї; скарги за економічні й соціальні неуспіхи — на неї; труднощі демократизації — від неї... Газета "Известия", центральний орган радянської влади (влади Рад), у двох номерах за 18 і 19 травня ц. р. виступила з великою статтею під назвою — великими літерами — "КТО КОГО?", доповненою підзаголовком: "Мы бюрократов или они нас — так вопрос поставлен самой жизнью" (автори — доктор історичних наук і кандидат філософських наук). Це вже не суспільні будні, це вже не клопоти газетярської стилістики... А об'єктивно, щодо самої ситуації, погляд громадськості стає також серйознішим: дедалі виразніше звучить думка про те, що бюрократизм — не просто службовий формалізм, безініціативність, паперова веремія і чиновницька байдужість до людей... Бюрократизм — групові інтереси, егоїзм управлінського апарату, відчуження чиновників від народу, їхня глухота до громадської думки і практична можливість протиставити себе їй.

Та все одно диво дивне, якась історична містика: в умовах,

коли усім керує одна-єдина партія; коли всякі керівні кадри — майже виключно комуністи, що підлягають суворій партійній дисципліні; коли службовий послух нижчого перед вищим в ієрархії суспільного управління став твердою світоглядною і психологічною нормою; коли в ряди виконавчого апарату легальна опозиція офіційному погляді неможлива; коли Політбюро ЦК КПРС, будучи органом кількісно невеликим і мобільним, має абсолютний політичний авторитет у суспільстві, і жоден орган суспільної влади не може протиставити себе його волі, — і в таких умовах якась загрозна сила еґотична сила управлінського апарату?! Його непіддатливість демократичним змінам, навіть можливість протиставити себе реформам, зупинити процес і відновити старі порядки?!! Ні, тверезим поглядом, раціоналістичною логікою цього не досягнути. Адже, здавалось би, вихід дуже простий і надійний: усевладне і всесильне Політбюро ЦК КПРС (про його монолітність говорять і М. С. Горбачов, і Е. А. Шеварднадзе, і Є. К. Ліґачов) розробляє тверді правила демократичної поведінки для всіх ланок суспільного управління, створює демократичну структуру виробництва і громадянського співжиття — і хай собі на здоров'я чиновник (бюрократія!) крутиться-вертиться в демократичній клітці! Вийти з неї, тобто повалити чи потрошити стіни демократії, він не зможе; якщо не здатний чи не хоче працювати чесно, люди завжди знайдуть на його місце іншого, стараннішого і досвідченішого...

Та в тому й суть становища, у тому й проблема, що стін немає і звести їх не може і не зможе ні Політбюро, ні партія в цілому, яка нібито керує перебудовою. Політбюро не зможе, якщо не протиставить себе партії і не відмовиться (на користь Ради Міністрів та Президії Верховної Ради СРСР) від своїх повноважень верховної політичної влади в країні. Партія не зможе, якщо не заперечить саму себе як керівну організацію суспільства, як владну політичну силу над усім суспільством. Наш бюрократизм, наша командно-адміністративна система — це тип державної влади, такий її характер, коли вона протистоїть народові як самодостатня й організована сила. Кожному зрозуміло, хто в радянському суспільстві посідає таке становище: партія. Джерело й основа бюрократизму, механізм гальмування перебудови — сама партія, партія як організація, що існує паралельно з загальносуспільними виборними органами влади (Радами) і стоїть над ними, керує ними. Ідеологічним джерелом та основою бюрократизму є самий принцип керування суспільством, принцип, що антагоністично протистоїть принципів суспільного саморозвитку й саморегулювання. Останній реалізується політично як демократія, тобто як суверенітет народу, його незалежність і перед управлінським апаратом і перед виборними органами державної влади: і перші і другі — тільки службові уповноважені суспільства. Їх вибирає,

контролює і змінює усе суспільство, весь народ. Та в тому-то й річ, що в радянському суспільстві владу, яка керує ним, тобто партійну владу, вибирає, контролює і змінює не весь народ. Ця глибока структурна суперечність радянської політичної системи не могла не відбитися в сфері права. І вона відбилася — як суперечність між ст. 2 і ст. 6 Конституції СРСР. Стаття 2 проголошує, що вся влада в СРСР належить народові, який здійснює її через Ради народних депутатів, а стаття 6 стверджує, що керівною й напрямною силою радянського суспільства є КПРС. На постулат "КПРС існує для народу і служить народові", не варто й увагу звертати: це всього лише пропагандистська фраза. Нічого не змінює в ситуації і твердження про те, що "всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР": звичайно, "у рамках", якщо самі рамки забезпечують панівне становище партії. Конституція не розмежовує і не конкретизує повноважень радянської влади (влади народу) і влади партії. Це — не недогляд, бо поєднати загальносуспільні владні повноваження партії і загальносуспільні владні повноваження Рад неможливо в принципі. Двох державних влад як нормального і стабільного стану політичної системи не може бути, двовладдя раніше чи пізніше завершується одновладдям. Не треба доводити, що одновладдя КПРС — реальність і теоретично (ідея керівної ролі партії), і практично. Про практичну підпорядкованість радянської влади владі партійній багато сказала вже й радянська преса — у розмові до наступної партконференції. Офіційним визнанням того, що проблема існує, є ідея розмежування функцій партійної і державної влади, постійний заклик партійного керівника до своїх організацій, щоб ті не дублювали роботу господарських і державних органів, не опікувалися ними по-дріб'язковому. Як відомо, ця проблема актуальна у всіх соціалістичних суспільствах, у всіх країнах соціалістичної орієнтації з керівним становищем однієї партії. Це ще одне свідчення того, що мова йде про явище суспільної системи, а не просто про стиль партійної роботи, про консерватизм управлінського апарату.

Так хто гальмує перебудову, кому загрожує демократизація суспільства — партії чи Радам, партійній чи радянській владі? Проблему можна сформулювати у вигляді магічної фігури, яка, на мій погляд, має силу аксіоми: кому загрожує демократія, той і гальмує її.

Звичайно, протиставлення партії Радам, партійного апарату радянському на рівні окремих індивідуальних інтересів умовне: не тільки партійці, а й безпартійні, працюючи в органах державної влади, можуть бути зацікавлені в антидемократичному статус-кво, бо підпорядковуватися начальству все-таки легше й вигідніше, ніж підлягати контролю громадянської думки, контролює усього суспільства.

Одначе мова не про це і навіть не про групі *егоїстичні* інтереси працівників партійних чи радянських органів влади: з цього, *негативного*, боку треба говорити про єдиний партійно-державно-господарський апарат управління, включаючи в нього й депутатів Рад. Йдеться про інше — про принциповий політичний статус носіїв двох форм загальносуспільних владних повноважень, про підпорядкованість Рад партійним органам влади — всупереч суспільній логіці — (представництво меншої частини суспільства — партії — має владу над усім суспільством) і конституційним повноваженням Рад як владному представництву усього народу ("Вся влада в СРСР належить народові"). Ця фундаментальна суперечність радянської політичної системи мала свої життєві прояви й раніше, в "мирний" період, а тепер у час демократичних реформ і таки революційних ідеологічних зрушень, вона дедалі виразніше постає як конфліктна ситуація, що *мусить* бути розв'язана. На чію користь?

Відповідь однозначна й самозрозуміла: якщо ми вибираємо демократію (а тільки за нею майбутнє; більше того, вона вже — *тотальна практична* необхідність дня), то мова йде про забезпечення реального повновладдя і повновладдя народу — шляхом утвердження єдиновладдя і повновладдя Рад народних депутатів (як представницьких органів влади народу — представницька демократія) і шляхом розвитку усіх форм безпосередньої демократії (свобода слова, мітингів, демонстрацій, свобода преси, свобода самоорганізації громадян тощо). Ніяка критика, ніяке вільне слово, у тому числі й антисоціалістичне чи, скажімо, анти-марксистське, не загрожує Радам як органам влади, бо вони — *законна*, природна й логічна форма самоорганізації суспільства. Отже, Ради, радянська влада об'єктивно зацікавлена в демократичній перебудові суспільства, вона не є механізмом гальмування процесів демократизації країни.

Навпаки, вільне слово, вільна преса, свобода волевиявлення громадян (живі мітинги й демонстрації) загрожують партії вочевидь: обмежують її владу, розхитують її культ, позбавляють партійців матеріальних і психологічних привілеїв, ускладнюють їхню службову роботу, звільнюють людську свідомість із-під влади партійних ідеологічних догм і стереотипів, нерідко від ідеології в цілому, і т. д., тобто заперечують саме політичне становище партії як керівної загальносуспільної сили. Ясна річ, партія не може чинити шалений опір демократизації суспільства: сьогодні — переважно пасивний і прихований, завтра — наступальний і відвертий...

Намальована картина — не лише теоретичні розрахунки: її правдивість підтверджують сьогоднішні життєві процеси. Пошлюся, зокрема, на свідчення преси: на її сторінках (як і на вулицях — на

мітингах і демонстраціях) із уст громадськості дедалі наполегливіше звучить голос на захист Рад — аж до знайомого всім революційного гасла "Вся влада Радам!" Такий самий політичний сенс мають вимоги звільнити суспільство від бюрократичної опіки партійних органів.

Серед пропозицій, що їх радять партійці обговорити на партконференції, чимало таких, що по-своєму відбивають ненормальність суспільного становища партії, суперечність між нею і радянською владою. Скажімо, пропонується приймати кандидатів у члени КПРС на зборах усього колективу. Але ж за таких умов партія втрачає свою автономію як добровільне об'єднання громадян! І наближається своїм суспільно-політичним характером до... Рад! Як бачимо, життя у такій парадоксальній формі "вичавлює" на поверхню історії правду про нашу політичну систему — про її природу й перспективи розвитку.

Так стоїть тепер справа з Радами та зі ставленням до них прогресивної, здорової, активної частини суспільства, зацікавленої в його демократизації. А що ж з другого боку — партійного? Преса й тут сказала своє слово — узагальнене слово про те, що в широкій і живій загальносуспільній розмові про перебудову, про її стан перспективи найслабше звучить голос партійного апарату. Апарату, який не лише становить організаційний кістяк партії, а й творить її історичне обличчя як політичної та *соціально-економічної* одиниці суспільства.

Партія і народ... У сфері ідеологічної взаємини між ними антагоністичні, непримиренні: неможливо поєднати, неможливо примирити *вільне* слово народу з *керівним* словом партії, тобто свободу слова для кожного громадянина і для будь-якої думки з директивним, політично владним словом партії для всього суспільства — з її конституційним повноваженням "визначати генеральну перспективу розвитку суспільства..." і т. д. — див. ст. 6 Конституції СРСР. Істина належить усім, право на її пошуки також, і найдоцільніше "генеральну перспективу" може визначити все суспільство — шляхом вільної боротьби думок і вільного волевиявлення усіх громадян.

У сфері політичний антагонізм між партією і народом матеріалізується як глибока, фундаментальна суперечність сучасної структури влади — як неможливість поєднати повновладдя партії (керівний статус КПРС) із повновладдям Рад народних депутатів.

У теперішній своїй формі та становищі Ради представляють, виражають і реалізують народну волю лише теоретично, умовно й обмежено. Народ — це всі громадяни суспільства, отже, уся сукупність їхніх інтересів. Демократія передбачає як свободу виявлення інтересів, так і свободу самоорганізації громадян відповідно до своїх матеріальних і духовних потреб: без такої свободи сувере-

нітет народу неможливий. Самоорганізація народу, тобто рівноправне існування різних громадянських об'єднань, у тому числі й опозиційних до влади, — єдина гарантія його суверенності незалежності громадян перед апаратом і виборними органами влади, єдина гарантія суспільної свободи і стабільності демократичних форм життя. Принцип керівної ролі компартії в соціалістичному суспільстві заперечує право громадян на політичне об'єднання відповідно до своїх інтересів, отже, заперечує самоорганізацію народу. Це означає, що в такому суспільстві існує партійна диктатура, політичні привілеї і політична нерівноправність. Іван, Василь, Петро, об'єднавшись, створюють компартію. Чому не мають права створити свою окрему партію — і не конче комуністичну! — Степан, Михайло і Максим? Відповісти на це запитання запереченням, тобто не визнавати такого права, за демократичною логікою неможливо. Як і неможливо демократизувати радянське суспільство, не визнавши за громадянами права об'єднуватися в політичні партії (демократичні, ясна річ), які були б незалежні від КПРС і рівноправні з нею. Політика перебудови неодмінно супроводжуватиметься виникненням у Радянському Союзі нових політичних партій. Сьогоднішні численні так звані неформальні об'єднання — їхній переддень, початок і зародок процесу. Цікаво, КПРС сприятиме чи *гальмуватиме* цей процес? У ролі якого механізму партія тут виступить — прискорення чи гальмування? Гадаю, запитання риторичне.

Нарешті про основу, про рушійну силу механізму прискорення чи гальмування перебудови — про її соціально-економічний фундамент. Яку роль відіграє і відіграє тут партія — авангардну ("керує перебудовою"), консервативну чи... опозиційну? Принципову відповідь я вже дав: ніколи в історії панівний соціальний клас не випускав із рук засоби виробництва з власної ініціативи. Не випускав, хоча, змушений пристосовуватися до нових історичних обставин, і розхитував своє становище, послаблював своє панування, деградуєчи соціально і морально.

Теперішнє партійне керівництво правильно визначило причину неуспіху економічної реформи 1965 року: реформа не супроводжувалася загальною демократизацією суспільства, у процес її здійснення не був залучений народ. З погляду соціального та економічного це означає, що відчуження народу (насамперед безпосередніх виробників матеріальної і духовної продукції) від засобів виробництва не зникло й не зменшилося, що партійно-державно-господарський апарат управління і далі залишався власником засобів, умов та продукту виробництва, залишався господарем праці. Чи перестав він, цей апарат, бути таким власником і господарем тепер, чи готовий він поступитися своєю власністю народові, усьому суспільству, трудовим колективам,

безпосереднім виробникам? Хто поставить перед собою таке запитання, той зрозуміє причини і характер труднощів перебудови у сфері економічній та соціальній. Труднощі явно системного характеру.

Самостійність підприємств, госпрозрахунок, самофінансування, бригадний чи родинний підряд, кооперації, індивідуальна праця. Здавалось би, демократичний механізм господарювання створено, командно-адміністративна система управління економічного замінена системою економікою саморозвитку й саморегулювання; певні здобутки виробничої й політичної демократії очевидні... Однак новий механізм явно не вмикається. Надто часто і вчені, і практики роблять висновок, що економічна перебудова "пробуксовує".

У чому річ? Може, вдамося до крамольного сумніву: а чи створено новий механізм? Як відомо, пошук істини починається з сумніву. А істина, теж загальновідомо, завжди конкретна.

Істина старого механізму господарювання, який цілковито збанкрутував, полягала в тому, що *суб'єктом економічної діяльності*, господарем праці була партія-держава (чи "держава-партія"; обидві назви рівнозначні). Звідси все: централізм, командно-адміністративні методи управління, план і вал, дефіцит і затовареність, низька якість продукції, марнотратство і т. д. і т. ін. Суть реформи в тому, щоб суб'єктом економічної діяльності став безпосередній виробник — підприємство і колгоспи (плюс, звичайно, приватне індивідуальне господарювання). Всі нововведення, аж до правового їх утвердження, спрямовані в той бік. Проблему на прикладі сільського господарства дуже виразно і точно сформулював недавно один авторитетний автор (свідомо не називаю його прізвища) авторитетної "Літературної газети": становище сільського господарства, писав він, залежить від того, хто буде *хазяїном землі* — райком партії чи колгосп.

Сподіваюся, зайво нагадувати, що це та сама ідея, та сама логіка міркування, що й у мене: все залежить від того, хто буде господарем землі і промислових підприємств, хто буде власником засобів матеріального й духовного виробництва — партія чи народ, партійно-державно-господарський апарат чи трудові колективи — робітники, селяни й інтелігенція (плюс виробничо-управлінський апарат як їхній уповноважений у системі взаємозв'язку й регулювання праці). Але така зміна суб'єкта економічної діяльності, така зміна господаря праці — це вже не реформа, це вже переворот у способі виробництва, у характері виробничих відносин, це вже інший тип власності на засоби виробництва, отже, це вже революція!!

Передбачає політика перебудови ту революцію? Ні, не передбачає. Вона накреслює шлях у напрямку до неї, але не

доводить креслення до кінця. І не може довести. Клас маніпулює, та він не хоче і не може заперечити сам себе. Можна, звичайно, ліквідувати галузеві відділи в будові партійних органів влади, але чи хоче і чи може партія, залишаючись сама собою, ліквідувати свою владу над економікою? Суть у цьому. Організаційний відділ — це внутрішня (і законна!) справа партії. Ідеологічно-пропагандистський — теж, якщо мати на увазі не монополію партії на суспільну ідеологію й пропаганду. А що таке "підбір і розставляння кадрів", "робота з кадрами"? Це вже *безпосереднє* втручання в економіку, це вже повноваження господаря праці, власника землі, підприємств і матеріальної бази духовного виробництва. Очевидно, господар, призначаючи собі працівників, і питає з них, контролюватиме їхню роботу (контроль передбачений і формально!). Практично це не може означати чогось іншого, ніж пряме втручання партійних органів у виробничу діяльність колгоспів, радгоспів, промислових підприємств. Знову директиви, нормативи, звіти, "виховання". Якщо сьогодні буде скасовано галузеві відділи, завтра їхню роботу візьме на себе відділ організаційний. Це неминуче. Бо мова йде не про сферу службових повноважень (адже звузити їх, зменшити сферу своєї відповідальності "райкомам" вигідніше!), а про владні повноваження над економікою. Тобто про сферу безпосередніх життєвих інтересів і партії в цілому, і її апарату зокрема. Позбутися привілеїв керування, позбутися прямих життєвих вигод не хочуть (і не захочуть!) ні апарат, ні виборні органи партії. Ситуація добре проглядається й на формальному рівні: Політбюро ЦК КПРС постійно закликає свої організації не дублювати й не підмінювати роботу державних і господарських органів управління, а самі тим часом займається найрізноманітнішими, в тому числі й дрібними, державними й господарськими справами, явно беручи на себе функції уряду.

І так з усім із самостійністю підприємств, із госпрозрахунком, із самофінансуванням, із утвердженням безпосередньої демократії... Одна рука дає підприємствам "самостійність", а друга, нав'язуючи їм у вигляді державних замовлень старий план, зводить ту незалежність нанівець. Проголошуємо госпрозрахунок і водночас забираємо у підприємств майже весь їхній прибуток... За трибуною відмежовуємося від сталінського терору і від сталінської "демократії", а в практичному житті продовжуємо тримати за колючим дротом інакодумців застійного періоду, цькуємо незалежну пресу, розганяємо мирні демонстрації...

Звичайно, таке становище — певною мірою від перехідного періоду. Однак "перехідна вина" — тільки частковість. Причина і суть, як я намагався довести, в тому, що конфлікт структурний, що ситуація в суспільстві, насамперед у галузі економіки, відбиває суперечливість самого реформаторського задуму: відмовитися від

"командно-адміністративної системи" і зберегти її ґрунт, її фундамент — соціально-економічну основу партійно-державного (чи державно-партійного) соціалізму. "Верхи" не можуть жити по-старому... Та не забуваймо, що ця формула завжди в історії має своє продовження і уточнення: "верхи" *не хочуть* жити по-новому...

Щоб оздоровити економіку і зробити її ефективною, необхідно створити економічний механізм господарювання. В основі такого механізму лежать два чинники: наявність *економічного* суб'єкта виробничої діяльності і наявність економічного ринку. Перший чинник означає, що суб'єктом економічної діяльності виступає незалежне від партії підприємство, яке, сплативши державі податок, зберігає повну владу над своїм виробництвом. Ринок, передбачаючи незалежність підприємств, теж несумісний із планом у його теперішньому вигляді, він має власні внутрішні закони існування, які вміщуються в рамки політичної системи... Вихід знову один — революція...

Господарська реформа передбачає звуження сфери владних повноважень партії над економікою. Спроби реформувати політичну систему Радянського Союзу (поки що в стадії пропозицій і внутрішньої підготовки проектів) мають такий самий історичний сенс — послаблення партійної диктатури, послаблення політичної влади партії над суспільством. Демократичні прояви дня: відчутне вільнодумство преси, формування громадської думки і зростання її суспільної ролі, громадянська самодіяльність, опозиційна до старих порядків і політичних традицій, — ці здобутки перебудови вочевидь послаблюють ідеологічну владу партії над суспільством, розкріпачують людей психологічно... Ситуація явно революційна. Можна сказати — революція почалася. Революція соціалістична. Бо мета її — зробити народ власником засобів матеріального і духовного виробництва, одержавлення їх замінити усупільненням, створивши таким чином справді соціалістичний тип власності. Мета революції — звільнити народ від партійної диктатури, забезпечити йому суверенітет перед державною владою, зробити реальністю конституційне гасло "Вся влада в СРСР належить народові".

Та чи вдасться демократична перебудова радянського суспільства? Чи переможе соціалістична революція комуністичну партію?

Травень 1988 р., селище Хандига, Якутія.

ПРОЩАЙ, СИБІРЕ!

Левко Лук'яненко

Сибір вразив мене обширністю просторів. Не те, щоб грандіозністю величі, як голі гори Кавказу, але безмежною мовчазливою пустотою. З Томська мене везли в Колпашево у легковому авті з незагатованими вікнами і я міг насолоджуватися картинами, що відкривалися передо мною. Коли ми сіли в авто, я запитав старшого лейтенанта: "А далеко до Колпашева?" — "Та не далеко. Дрібниця. Годин за шість доїдемо..." А потім у Березівці люди говорили про своїх знайомих: "Та ось тут поряд живе Іван Іванович. Та ось у Парабелі... Поїхав ось у Пудіно..." І це "ось тут", "ось поряд", що означало сусіднє поселення, яке за українськими поняттями я привик розуміти як звичайна віддаль між селами у 3-5 км, тут, виявляється, означає 80, 100, 200 кілометрів — дивно!

За крилом літака, за ледь задимленим ілюмінатором були поляни і дерева, дерева і поляни. Поляни круглі, продовгуваті, довгі і вузькі, прямі і вигнуті, а між тими полянами — сосни, ялини і ще якісь шпилькові дерева. Це не суцільний масив. Це безконечна кількість ділянок найрізноманітнішої форми і величини, що оточують поляни такої ж чудернацької форми.

Чого більше: лісу чи полян між лісом? Що тут: поляни в лісі, чи ліс на величезній рівнині, пересипаній полянами?

Запитав сусіда, що сидів біля мене: "Що це, колгоспні поля?"

— Що ви, це болото!

— А он там далі?

— Болото. Усе навколо — болото.

— Як болото?

— А так: Томська область — суцільне болото.

— Чому стільки поваленого, поламаного лісу, до того ж більшість не великі дерева, а молоді, підлісок?

— Нема ґрунту. Не мають дерева на чому стояти. Ні за що корінню зацепитися. Поки маленьке — тримається, а як тільки трохи підросло, подус вітер і воно валиться.

Русла рік так химерно закручують свої улоговини, що вони явно не знають, куди їм текти. Вони не мають напрямку, вони не мають пориву, вони не мають волі досягнути своєї мети — влитися у велику ріку, щоб потім досягти океану. Все — ліс, болото, ріки — безформне, нікуди не спрямоване і нерухоме. Тут нема життя як спрямованості до якоїсь мети, до досконалості. Мабуть, та величезна земля, що притаїлася під льодом і снігом, має таку ж

величезну силу приборкати непогамований людський дух, утихомирити пристрасті, загасити цілеспрямованість і привести його бурхливу натуру в стан глибокого заспокоєння і погідне споглядання нерухомої природи та далеких нерухомих мерехтливих зірок.

Під літаком все той же холодний пейзаж. Скільки летимо, а він анітрохи не змінився. І справа, і зліва такий же. Скрізь усе однакове. Та чи летимо ми? Може повисли у повітрі на одному місці? Або по колу літаємо? І який сенс кудись летіти, якщо все одно у будь-якому новому місці вся природа така ж, як і ось тут в дану хвилину під літаком.

Бр-р-р... Холодно. Не від 35 ступенів морозу, а від позбавленого життя і безлюдного одноманітного простору.

Так ось що тут вбивало революціонерів! Вони дичавіли. Або перетворювалися у монахів, відлюдків. Лише один з 7-8 засланих повертався до революційної діяльності. Решта тут дотлівали. І недивно: ця вічна нерухомість навіває думки про таку ж вічну незламність Росії з її безглуздими, але такими ж вічними і незламними порядками. Не може тут розвиватися якийнебудь бурхливий рух.

А може вони не безглузді ці порядки? Може вони якраз і відповідають духові цієї природи, духові цих безформних боліт і лісів, і рік, що нікуди не мчать? Може в цій нерухомості, що притаїлася, і полягає гарантія збереження: адже завжди голову розбиває той, що біжить, а не той, що сидить. Ні-і, це не притаєна нерухомість. Це нерухомість дрімотна...

Поки думка моя безконтрольно літала від завіконних пейзажів у Тобольськ до Грабовського, на Кару до Софії Богомолець, до доли Калюжних і знову поверталася до ось цих не історичних, а натуральних засніжених лісів, літак підлетів до Березівки і шасливо опустився на лещата.

За вказівкою Парабельської міліції мене поселили у робітничий гуртожиток, а оскільки за мною встановили і адміністративний нагляд з забороною покидати гуртожиток від 10-ої години вечора до 6-ої ранку, то кожного вечора після 10-ої години приходив міліціонер Балашов і перевіряв, чи я на місці.

Гуртожиток заповнений був засланцями, колишніми засланцями і вербованими — тобто народом, що знає в'язницю не лише зі зовнішньої сторони, тому поставилися до мене досить добре. Дізнавшись, що я сидів за політику, то один, то другий приходили з різними запитаннями. Але, взагалі, не нав'язувалися і більш займалися своєю звичною справою у вільний від праці час: грали в карти, пили брагу, грали на гітарі, співали, ляляли, іноді билися.

Мене поселили у кімнату на п'ять осіб з людьми спокійними.

Вони ставилися до мене дуже добре, але у них був свій ритм життя і вони не могли його міняти, тому сталося так, що я не міг спати більш як 4-5 годин на добу, а іноді й того не виходило. Це не сприяло поліпшенню здоров'я після в'язниці. Треба було переходити на квартиру.

У гуртожитку КГБ влаштував мене для себе чудово: постійний шум не давав мені нормально спати і від того боліло серце, від нерегулярного харчування — розстрій шлунку, а три мешканці кімнати мусли постійно слідити за мною і доповідати про всі дрібниці моєї поведінки. Звичайно, це не перешкодило мені почати листування, але на щось більше в таких умовах розраховувати не доводилося. Більше того, погіршення здоров'я могло взагалі виключити мене з громадського життя. Я ж носив у душі невгамовний потяг до пера і паперу.

Уже до половини місяця визначився характер відносин з офіційною частиною села. Вона складалася всього з кількох осіб, але оскільки це — влада і до того ж її підпирає всесильна фігура ЧК, то саме вона створює атмосферу суспільних відносин у селі.

Вивчаючи село, уже в кінці місяця прийшов до твердого переконання, що настроїти його проти мене не вдасться, що на провокацію проти мене майже неможливо тут знайти людину, а це з точки зору майбутнього надзвичайно важливо. Люди на моїй стороні. Абсолютна більшість мешканців села — суджені, в недавньому чи більш віддаленому минулому репресовані, та їх діти. Але вони не хочуть боротися. Вони хочуть мирно жити. Вони не хочуть погіршувати відносин з владою, тому співчують і раді допомогти, але тільки приватно. І то слава Богу! Ця доброта людська, виражена у привітній усмішці, що прозвучала у привітанні, висловлена в теплій розмові, добрій пораді, зігрівала душу і дуже помагала бачити у Сибірі не лише суцільний холод і відлюдність.

При такому ставленні людей навіть найбільш жорстоке поведіння начальства стає стерпнішим. Кожного разу, коли викликали в контору для чергового наскоку і своєю наступальною несправедливістю, ніби кліщами, тискали цілого, як пружину, душу огортав холод: всі інші люди десь там, за стінами начальницького кабінету, є немічні, зовсім безсильні, чужі — власне кажучи, байдужий пасивний фон, на якому відбувається моя одноособова сутичка з організованим в державну силу насильством. Непривітно і холодно. Вийшовши з кабінету, йдеш у тому холоді, як у якомусь невидимому коконі. Та ось зустрічаєш одну, другу людину зі спокійним і зовсім не ворожим обличчям, і холод відступає, і серце знову наповнюється теплом. Стальна стиснута пружина поступово ослаблюється і до душі повертається необхідна рівновага.

Все таки теперішнє заслання — це не заслання сталінських часів, навіть не заслання початку 80-их років. От хоч би зв'язки зі

зовнішнім світом. Колись і від рідних тяжко було одержати листа, а тепер? До мене почали надходити листи не лише від рідних і близьких, але й з-за кордону — це ж чудо! Я почав діставати допомогу від своїх українських друзів і налагодив з ними співробітництво. З Москви виступив у мій захист неофіційний журнал *Гласность* з його редактором С. Грігорянцом. Запропонували співробітництво Олексій Смирнов, Віктор Пестов (зі Свердловська), *Експресс-хроніка* та ін.

У кінці травня познайомився з двома чудовими людьми: Оленою Микитівною Санніковою з Москви і Станіславом Вячеславовичем Божком з Томська. Вони приїхали в Березівку в останні дні травня. Хотіли повернутися наступного дня вахтовим літаком, але цей літак відлетів раніше обіцяного часу і мої друзі (на втіху мені і їм на прикрість) залишилися майже на дві доби. Вони ознайомили мене зі станом правозахисного руху в Москві і Томську. Я ознайомив їх в загальних рисах зі своєю судовою справою і Уральськими політичними зонами.

А далі звернулися до проблеми майбутнього перебудови. Вони більше бачили світ, ніж я, бо бували у великих містах, а мене з камери Парабельської міліції міліціонер провів до літака, і Березівка — це мій перший відкритий світ. Десять років я тілом був у руках наглядачів, а душею — в газетах, книжках, журналах. На підставі цієї інформації я виробляв своє розуміння природи змін, що відбувалися, і уявлення про майбутнє. І воно було в мене оптимістичне. Мої молоді гості, основувшись на більш широких спостереженнях життя, висловлювалися не так оптимістично. Виходив дуже цікавий обмін з приводу найбільш насущних проблем дня. Заодно зробили прогулянку за Березівку по Наримській дорозі. Дорога ще не підсохла як слід, і ми, вибираючи сухіші місця, вийшли на горбок і влаштувалися на дереві, що впало. Сонце яскраво світило і хоч воно ще не встигло нагріти повітря, його теплі промені приємно ласкавили землю. Станіслав Вячеславович, старий сибіряк, розповів мені про необхідний мінімум обережностей проти енцефалітного кліща, якого повно у томських лісах, і я потім старався не забувати його порад. В усякому випадку, повертаючися з ліса, згадував про них і оглядав себе.

У кінці лютого приїхала дружина. Начальство відмовилося надати квартиру (хоч раніше і обіцяло). На третій день нас прийняла в пустуючу частину своєї квартири вчителька англійської мови. Її називають у селі непрактичною. Бо й справді, хіба "практична" людина прийме до себе на квартиру дисидента (та ще, подекують, з якоюсь націоналістичною закваскою), до якого начальство вже багаторазово виявляло відкриту ненависть? А незадовго до цього та непрактична жінка написала скаргу в санітарно-епідемічну станцію на продаж у крамниці зіпсованого

порошкового молока. Санітарно-епідемічна станція перевірила і заборонила продавати його і змусила знищити коло 500 кілограмів — величезна шкода! Начальство, звичайно, довго не забуває такі витівки своїх підлеглих. "Практичні" люди після бігунки просто перестали його купувати, а вона написала скаргу. Не вмів жити. Тому й впустила на свою квартиру до весни політичного засланця. Навесні її непутящий чоловік з дошок, призначених для ремонту квартири, побудував літню кухню. У Березівці літня кухня — це щось подібне до дачі мешканця міста: її тяжко дістати, і чим вона ліпша, тим більшу зависть викликає. Так ось квартира стоїть неремонтована, а поряд красується з білих свіжих дошок літня кухня! Вже одна зависть повинна була ополчити проти нього всіх недоброзичливців.

Коли минуло півтора місяця і жінка від'їхала, начальство зажадало виселити мене. Спочатку він сяк-так тримався на підтримці жінки, але коли після тієї нещасної кухні начальство поставило ультиматум: якщо не виселить мене, дадуть рахунок за дошки і оштрафують, він здався і вимагав виселення. Я, звичайно, виконав первісну умову: виселитись у будь-який час і при будь-якій погоді, як тільки вони вимагатимуть цього.

Однак світ не без добрих людей. Одним з тих, які взагалі не люблять іти на велике загострення відносин з начальством, був Дементьєв. Він охоче водив мене по Березівці і показував бараки з пустуючими квартирами і все радив відремонтувати одну з них. Водив навколо села і показував городи оброблювані і занедбані і радив взяти один з них або скільки завгодно.

Він був переконаний, що кожний, закинений безжальною долею у Березівку, спочатку її проклинає і тільки й думає, як би з неї вирватися, потім перестає проклинати, але продовжує думати про виїзд, потім бажання виїхати зменшується і він кінець-кінцем приходиться до висновку, що ліпшого місця у Радянському Союзі нема, і залишається в ній назавжди. Згодом він починає розуміти, що і міліціонер Балашов людина зовсім не зла і не намагається робити іншому зло просто для власного задоволення, як це досить розповсюджено серед міліціонерів. "Березівка ще не повністю увійшла до складу Радянського Союзу, — жартував він. — У ній радянська влада встановилася тільки наполовину".

Він водив мене по тайзі, показував ягідні місця, показував лікарські рослини і на диво глибоко пояснював хемічний склад і їх лікувальні властивості. Після чвертьвікового таборового життя він знайшов у Березівці спокійний затишок і дорожив ним. Розуміючи життя як явище індивідуальне, що на індивідуальності замикається, він і мені пророкував довге і спокійне життя у Березівці після першого періоду ворожості з владою і зв'язаних з нею турбот.

Так ось, наперекір очікуванню кагебіста, з квартири я пішов не

в гуртожиток, а завдяки добрим людям переселився у квартиру, що пустувала. Це була не квартира. Це були чотири стіни. Але в тих стінах незабаром була поставлена піч, знайдені, поставлені і засклені віконні рами, жінки побілили стіни і стелю, електрик провів світло, хтось дав ліжко, начальство дало дошок і фарби, я поробив різні полицки для посуду, білизни і одягу. Коли днів за двадцять приїхали Божко і Саннікова в гості, квартира була цілком пристойним житлом, за місцевими уявленнями, звичайно.

Наніч ми зі Станіславом Вячеславовичем провели Олену Микитівну до моєї землячки Гані, а самі розмістилися у квартирі. Оскільки у кімнаті було одне ліжко, я запропонував його гостеві, а сам мав намір лягти на підлозі на дерев'яному щиті (про благодійні якості якого добре знав з досвіду таборового життя і тому зробив його у першу чергу). Станіслав Вячеславович категорично відмовився від ліжка, покликуючись на мій дещо старший вік. Я уступив. Він вкрився великим кожухом і, як сказав назавтра рано, "замечательно" виспався.

Я сподівався в цій маленькій квартирі знайти затишок і порівняно непогані умови для читання, листування з друзями і, можливо, скромної публіцистичної творчості. Та ба! Воїстину правда: чорт не може спокійно заснути, якщо за день не зробить комусь пакости. Так і тут вийшло. Прилетів у Березівку уповноважений КГБ і наказав мене виселити. Начальство, яке перед тим допомагало в ремонті, раптом виносить постанову з вимогою звільнити квартиру. Прокурор району дає санкцію на адміністративне виселення і судовий виконавець кінець-кінцем мене виганяє з квартири.

Оскільки потенційні благодійники попереджені про те, щоб мене не приймали на квартиру, то я повинен був вернутися в гуртожиток. Але так не сталося. Знайшлася людина (Олександр Старанов), яка не побоялася прийняти мене до себе.

Квартира ця складалася з маленьких кухні, кімнати і спальні. Спільними зусиллями ми її трохи відремонтували, обладнали полицками і я знову дістав місце для своїх занять.

У кінці вересня мене знову відвідав Станіслав Вячеславович. Виявляється, діставши моє повідомлення про виселення з квартири, він, Микола Кашеев, Микола Карташов та інші томські правозахисники вирішили мені допомогти — зібрати гроші і купити якийсь будиночок у Парабелі. За їх дорученням Божко приїхав умовити мене переселитися з Березівки у Парабель. Умовляти мене не довелося, бо я і сам три дні вже шукав там квартиру, але не зміг знайти. Божко пояснив, що в Сибірі насправді легше буває купити, ніж знайти квартиру.

За тиждень приїхала Олена Микитівна. Вона повинна була з парабельськими знайомими зайнятися пошуками дому, а тим

часом значна частина дня йшла на дискусії. Потім допізна сиділи над перекладами. Вона показала мені свої переклади кількох віршів українського поета Василя Стуса. Досі я не знав, що Олена Микитівна пише вірші. Відкриття було для мене великою радістю. І коли вона попросила мене зробити підрядкові переклади, я з великою охотою погодився. Чому ні! Адже це щаслива можливість допомогти ознайомленню російського аматора поезії з віршами мого побратима і уральського спів'язня! І хоч вона вибилася зі сну і мене почало боліти серце, ми продовжували перекладати спомини про Стуса і статтю-звернення до ЮНЕСКО про святкування 50-го ювілею поета зі самвидавного журналу *Український вісник* нашого кращого літературного критика і публіциста Євгена Свєстюка — поки не закінчили.

Під час попередньої зустрічі зі Станіславом Вячеславовичем він говорив про поганий стан здоров'я Олени Микитівни в результаті перенапруження працею і, м'яко кажучи, несистематичністю її розподілу дня, і просив мене, користуючися віковою перевагою, змусити її не працювати по ночах і більше уваги звернути на своє здоров'я.

На жаль, цього я не міг зробити. Як я міг це зробити в тих квартирних умовах та ще й при моєму особистому бажанні якомога більше сприяти її праці над перекладами Стуса?!

Про купівлю дому мова зайшла на третій день. Слава Богу, що Тамара Львівна Половнікова підхопила ідею і висловила бажання допомогти Олені Микитівні.

Назавтра вони від'їхали у Парабель. Я почував себе досить погано. Пішов до сільського лікаря і попросив направлення у районну лікарню. В Парабелі ми зустрілися у наших знайомих Єпанчинцевих. На той час Олена Микитівна і Тамара Львівна знайшли житло і ми разом пішли його оглянути. Воно являло собою половину дому у старому-престарому будинку. Один ріг нахилився, дах старий, але всередині досить просторий, окремо лазня, гарний город. Власниця продавала його за три тисячі карбованців.

Тоді ж з Томська повідомили, що у кампанію збору грошей включилася протилежна сила і всякими способами старається перешкодити.

Олена Микитівна і в Парабелі продовжувала звечора довго не спати і стала почувати себе зовсім погано. Крім того вільні дні її закінчувалися і вона повинна була їхати. Ми відправили її на теплокід. Всю дальшу біганину по різних установах і кабінетах з винятковою енергією і діловитістю зробила Тамара Львівна. Поперше, вона позичила 2,000 карбованців і уможливила купівлю раніше, ніж були зібрані гроші в Томську і незалежно від тамтешніх протидіючих сил; подруге, всі переговори у кабінетах провадила

сама і тим самим зробила можливий мій вихід на сцену лише в останній момент. Це був вирішальний фактор, бо він дав можливість випередити вмішування КГБ і міліції. Потрете, випередити вмішування міліції поміг той факт, що в мене, крім свідоцтва засланця, був свій нормальний паспорт, і нотаріус, оформляючи угоду, просто не знав, що я засланець. (Коли я був ще під адміністративним наглядом, мені прислали паспорт з уральської зони, щоб штовхнути на поїздку за межі Парабельського району, а потім спіймати і покарати за порушення права адміністративного нагляду. Провокацію задумали без міліції і вона не знала, що паспорт у мене на руках. Після прописки паспорт від мене відібрали, але купча була вже укладена і на всі спроби загнати мене в гуртожиток була поставлена крапка). У відплату начальник міліції покарав мене за те, що у Березівці я не схотів виселятися (іншого приводу покищо не знайшлося), зобов'язавши ходити в міліцію 10, 20 і 30 дня кожного місяця на реєстрацію до квітня 1989 року.

Я походив трохи до Парабельського терапевта, а Олена Микитівна, виявляється, захворіла пневмонією з ослабленням серця, її поклали до лікарні, де пролежала цілих півтора місяця, перш ніж могла поїхати до Москви.

У придбанні житла роботи виявилось надто багато. Оскільки мої речі по дорозі з Березівки застрягли і замерзли десь у Наримі, то довелося позичити найпростіший інструмент. Сусід виявився діловою людиною, але без допомоги моїх благодійників Єпанчинцевих мені б туго прийшлося.

Це предобрі і гостинні люди. Вони недавно переселилися в нову простору квартиру, яку ціле літо будували-добудовували і приводили у божественний вигляд, і ще не встигли насолодитися новим затишком, як на їхні голови звалилася купа гостей. Я спочатку підозрівав, що наша навала навряд чи приносить їм щось інше, крім неприємних турбот. На щастя, я помилявся. Олександр Васильович позичив мені увесь свій інструмент і робочий кожух, а Тамара Андріянівна щось з постелі на випадок приїзду гостей. У наступні тижні вони надали багато побутової допомоги, такої необхідної у перший період життя на новомі місці. Обоє вони освічені і начитані люди (він — біолог, вона — філолог, директор середньої школи), передплачують масу періодики і за масою службових справ та вихованням двох дітей якимось чудом встигають прочитувати нові публікації не лише цікавої публіцистики, але й художні речі. Уже після закінчення ремонту я часто ходив до них у гості і завжди їх добродушна гостинність і обговорення проблем перебудови затримували мене довше початкового наміру. Звичайно, як і всі земні істоти, вони не ангели. Різноманітність типів породжує різноманітність підходів, але з

другого боку, вона ж рятує від зеленої нудоти. Гармонія ж також неможлива, де звуки всі рівні. При своїй різності вони однакові у намаганні зробити добру справу іншій людині і я завжди залишуся вдячний С. Божкові, який познайомив мене з цим подружжям.

8 грудня мене повідомили про звільнення від заслання, видали паспорт і відпустили на всі чотири сторони. Незабаром я поїду на Україну.

Читаючи в юнацтві Жюль Верна, Стівенсона, "Дерсу Узала" Арсенєва і мріючи про подорожі в далекі країни, я ніколи не мріяв про Сибір. Коли вивчав історію революційного руху і долі декабристів, кирило-методіївців, петрашевців і Грабовського, він відштовхував мене, як відштовхує лід голу руку. Коли сам став на шлях боротьби за демократію і свободу України, я боявся його, можливо, лише трохи менше ніж божевільного дому. Тепер я залишаю Сибір з іншим почуттям, яке не могло б зародитися без тих чудових людей, з якими доля захотіла познайомити мене.

Звичайно, з точки зору інтересів України це знову ж таки зло, бо всеприйнятність Сибіру поглинає масу українців і послаблює напруженість на Україні, так необхідну для боротьби за її національні інтереси. Але ми ж не лише українці і росіяни, не лише "політики", але ще й просто люди, і в цьому чисто людському пляні я не можу не згадувати тутешніх добрих людей своїм добрим словом. Я тут не став своїм. Я тут гість. Але вони господарі гостинні. І якщо б їм випало бути на Україні, я дякував би Господеві, якщо б він дав мені можливість бути не менше гостинним господарем щодо моїх гостей.

с. Костарево, 13-15 грудня 1988 р.

УСТАНОВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В атмосфері надзвичайного піднесення 11 та 12 лютого ц. р. в Києві відбулася довгоочікувана установча конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка, в якій взяло участь коло 700 осіб, в тому числі видатні письменники, діячі української культури, представники уряду, а також делегати неформальних об'єднань. Конференція ця — важлива подія в українському культурному житті, яка повинна мати позитивний вплив на піднесення самосвідомости народу та надання українській мові статусу державної в Українській РСР.

Головний доповідач — Олесь Гончар

Вже на початку конференції головна доповідь відомого письменника Олесь Гончара, якого питання української культури тривожили ще на початку 60-их років, ввела присутніх у той болючий комплекс проблем, що назбирався в наслідок консеквентно проведеної денаціоналізації українського народу і нищення його культурних скарбів в останні десятиліття. Олесь Гончар говорив відкрито про всі ті шкоди, які завдала українській мові та культурі брежнєвсько-сусловська камарилья. Учасники були тим більше зворушені присутністю на конференції Олесь Гончара, бо письменник важко хворий, але прибув на конференцію, щоб прочитати доповідь.

Не менш здивували присутніх своїми виступами і відвертістю, з якою називали рани, заподіяні українському народові та його культурі, Дмитро Павличко, Роман Іваничук, О. Гурчанський, академік В. Русанівський.

До найбільших несподіванок на конференції слід зачислити виступ академіка Віталія Русанівського, директора Інституту мовознавства імені Потебні АН УРСР, який ще рік тому у своїх виступах знердив, що українській мові державного статусу непотрібно і старався заспокоїти стривожених земляків станом і ситуацією української мови в Українській РСР, вичисляючи наукові видання з ділянки українського мовознавства тощо.

Утвердження назви

На установчій конференції утвердилася остаточна назва Товариства: Товариство української мови імені Тараса Шевченка, а не рідної мови, бо в Україні проживають меншості, в яких є інша

рідна мова, ніж українська, і вони й собі можуть закладати товариства рідної мови. Тому то, коли заступник голови Ради Міністрів УРСР М. Орлик взяла слово і привітала установчу конференцію "Товариства рідної мови", в залі піднявся шум, і вона була змушена поправити себе і сказати: "Вітаю вас з роботою установчої конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка!"

Щодо функцій української мови, то конференція висунула вимогу, щоб у резолюції стояло домагання, що українська мова повинна бути державною мовою на території України. Це схвалили всі одногосно. Цікаво також, що слово "двомовність", яке ще рік тому відмінювалося на різні лади в офіційних виступах з питань мови в республіці, навіть не було згадане під час дискусій. А якщо хтось і висунув це питання, то учасники конференції просто закричали його. Зібрані прийшли до спільної думки, що українська мова є мовою міжнаціонального спілкування в Україні, відкинувши досі пропаговану роль російської мови у цій ділянці. Себто стверджено, що українська мова має бути державною мовою на території УРСР та мовою міжнаціонального спілкування в Україні, а російській мові припадає функція міжнаціонального спілкування поза межами України.

Учасники конференції висловили впевненість, що установчі збори Товариства української мови імені Тараса Шевченка матимуть свої консеквенції в національно-культурному житті країни.

Виступ секретаря ЦК КПУ Ю. Єльченка

Під кінець конференції виступив секретар ЦК КПУ Ю. Єльченко, той самий, що в 1963 році, будиши секретарем ЦК комсомолу України, повикреслював з уже зверстаного примірника журналу *Зміна*, де друкувалися вірші Василя Симоненка, такі твори як "Злодій", "Некролог кукурудзяному качанові", "Дивлюся я в твої зіниці" та інші. Симоненкові вручили в редакції той "зарізаний" вибір його поезій і він показував журнал своїм друзям. Цікаво, що ці вірші пройшли навіть цензуру, а Єльченко викреслив їх вже з сигнального примірника. На цьому Єльченко свого часу і зробив кар'єру. Сьогодні він вже не є комсомольським функціонером, але обжирілим номенклятурником. На конференції він уважав доцільним пригадати постійно повторювані фрази офіційних представників, що, мовляв, було допущено багато помилок. "Чи ви хочете, щоб їх зразу було виправлено? — спитав він. — Це процес довгий..." Головною метою його виступу було, однак, вбити клин між Народним Рухом України за перебудову та Товариством української мови, себто між Іваном Драчем, що очолює Ініціативну групу Народного Руху, та Дмитром Павличком, головою Това-

риства. Всі в залі зрозуміли, що основна мета його виступу — похвалити Д. Павличка і зганити І. Драча. Єльченко зачіпив Драча тим, що заявив: "От Павличка ми підтримуємо, бо це тут є конкретна програма, немає нічого неясного, тоді коли багато говориться про створення Народного Руху в Україні. Нам все це відомо, ми бачили це по телебаченню, чули виступи Леоніда Кравчука"... Ідеться про виступ Леоніда Кравчука, завідуючого відділом ідеології ЦК КПУ, що гостро критикував Народний Рух, який, мовляв, себе розуміє як опозицію до КПУ, що є недопустимим. Єльченко, який сам на зборах Народного Руху не був, хотів підкреслити своє критичне ставлення щодо програми Руху, мовляв, там не було жодного обговорення програми, її тільки прийнято. Його критична інтерпретація ішла в тому напрямку, щоб представити позитивну дискусію програми, яка відбулася, як негативне явище, як необговорення. Бо йому відзвітовано, що люди, виступаючи на тому вечорі, схвалювали проєкт програми, а вони мали її не тільки критикувати, але навіть заперечувати. Врешті сказав: "В результаті ми отримуємо велику кількість листів протесту проти такого руху, бо ніхто не знає, що це за проєкт програми, а коли розглянули цей проєкт, то переконалися, що це по суті спроба створити опозиційну партію до правлячої Комуністичної партії..."

На ці слова Єльченка у залі почався шум, який, однак, вдалося втихомирити, бо потрібно було слухати далші висновки Єльченка, куди він "стріляє". А ці його далші висновки переконали всіх, що його намагання ідуть в напрямі вбити клин між Народним Рухом та Товариством української мови.

Відповідь Івана Драча

Іван Драч заявив, що він не мав наміру виступати, але якщо його як голову Ініціативної групи Народного Руху України за перебудову зачеплено, а установча конференція доходить до кінця, то він почуває себе зобов'язаним вияснити деякі речі та внести уточнення. Іван Драч сказав, що товариш Єльченко та головоючі повинні знати, що коли збиралися письменники у справі Народного Руху на обговорення програми, то всі *одногосно* схвалили проєкт програми, і не було жодного, який утримався б чи був би проти проєкту програми. Ніхто не згадав також про те, що звертаючись до присутніх, він, Драч, заявив, що всі думки, які були висловлені присутніми, будуть враховані при опрацюванні проєкту програми, а ті, що були недоречні, будуть відкинуті. Це було доручено зробити Ініціативній групі і всі на це погодились. Однак цього не було сказано в телевізійній передачі, що звітувала про обговорення програми Народного Руху. А тому що все було перекручено і свідомо

спотворено, він вважає, що людину, яка брала участь у тих зборах і спричинилася до спотвореного представлення у телевізії і фальшивого образу тих зборів слід притягнути до судової відповідальності. Іван Драч спитав присутніх, чи згодні вони, щоб Леоніда Кравчука поставити перед суд за цей зфальшований образ зборів, на що ціла зала відповіла "Згодні, до суду Кравчука!"

Цікаво, однак, що журналіст, який під кінець установчої конференції вів розмову про її перебіг з якимсь маловідомим письменником, передав для телебачення зовсім невірну інформацію про реакцію залі на запитання Драча: "Дійсно, зі сторони Івана Федоровича Драча це не дуже гарно, але аудиторія його не підтримала". Це зовсім фальшива інформація, і правдоподібно інсценізоване запитання, щоб дезінформувати публіку, яка в конференції участі не брала. Бо існують магнетфонні записи, які підтверджують вимогу аудиторії віддати Кравчука до суду.

Драч сказав далі про Народний Рух, що це рух, який вбере в себе складові частини Товариства української мови (на що публіка zareагувала сильними апльодисментами), "Зелений світ" та інші об'єднання. Це твердив також поет Борис Олійник, який заявив, що створення Товариства української мови сприймається як частина Народного Руху, що рівно ж було прийнято тривалими оплесками.

Дискусія навколо Народного Руху

На тему Народного Руху велася довша дискусія, під час якої висунуто ряд питань, які треба було якось вирішити. Йшлося про те, наскільки резолюція установчої конференції повинна висловити ставлення Товариства до Народного Руху. На це були дуже різні думки, дійшли, однак, до того, щоб відкинути пропозицію з обов'язковим надрукування у пресі програми Народного Руху з боку Товариства, бо, за словами Дмитра Павличка, цим повинна зайнятися Ініціативна група Народного Руху. Він наполягав на тому, щоб тільки коротко зформулювати, що установча конференція Товариства української мови підтримує ідею створення Народного Руху України за перебудову, що і записано до протоколу.

Найважливіші рішення установчої конференції

Установча конференція Товариства української мови проголошує:

1) Українська мова — найбільше надбання, багатство і неоціненний скарб українського народу, основа його духовності й культури. Боротьба за збереження розвитку української мови — це захист самого буття українського народу, його національної самобутності і його суверенітету.

2) Українська РСР — суверенна радянська соціалістична держава. Гарантом існування і розвитку українського народу та його національно-соціалістичної держави є *пріоритет* функціонування української мови на території Української РСР.

3) В Українській РСР, державі українського народу, українська мова мусить мати *правовий статус* державної. На споконвічній землі українського народу робочою мовою державних, партійних установ, громадських організацій, на виробництві, в усіх ланках освіти, науки і культури має бути українська мова. Будь-які спроби звузити сферу функціонування української мови в Українській РСР слід уважати антинародною дією, посяганням на права рідної мови у народу.

4) Товариство вважає, що кожен громадянин УРСР повинен володіти українською мовою як державною і засобом міжнародного спілкування на території УРСР, та повинен знати російську мову як засіб спілкування у межах території Союзу РСР.

5) Уряд Української РСР повинен дбати, щоб українці, які проживають за межами України і по інших республіках Союзу РСР, мали можливості для повного задоволення своїх національно-культурних потреб.

6) Свято української мови в УРСР повинно стати щорічним всенародним національним святом, занесеним до календаря.

7) Товариство сприятиме революційній перебудові радянського суспільства ленінської національної політики.

Уповноваження Головної ради

Установча конференція Товариства української мови уповноважує Головну раду Товариства:

- 1) Налагодити випуск друкованого органу Товариства.
- 2) Створити комісію, яка видаватиме інформаційний бюлетень.
- 3) Запровадити на українському телебаченні постійну передачу, присвячену функціонуванню і розвитку української мови та інших мов УРСР.
- 4) Опрацювати проєкт державної програми української мови.
- 5) Провести соціологічне дослідження функціонування української мови в УРСР.
- 6) Порушити перед урядом УРСР питання про видання місячника *Кур'єр ЮНЕСКО* українською мовою.
- 7) Клопотати перед відповідними республіканськими органами про те, щоб екологічний додаток до газети *Правда України* видавався українською, російською та англійською мовами.
- 8) Розглянути проєкт нового правопису української мови.

На конференції був прочитаний ще один документ —

"Звернення до громадян Української РСР, до всіх українців, в Україні й не в Україні суших" (див. *Сучасність*, ч. 5, 1989, стор. 213-214).

Товариство вважає себе всеукраїнською організацією

У прийнятих документах підкреслено, що Товариство не вважає себе загальнореспубліканським. "Ні, — сказав Дмитро Павличко, — якщо ми звузімося до рамок республіки, втрачаємо контакт з братами по всьому світу, бо і Олесь Гончар сказав, що нашого цвіту по всьому світу. Наше Товариство є *всеукраїнським*, а не республіканським і воно буде створювати товариства в Канаді, в Польщі, в Чехословаччині і всюди, де тільки можна створювати контакти до українців по всьому світі..."

Це була також одна з причин, чому до Товариства Головної ради включили одну молоду українку з Канади, що саме перебуває на студіях в Києві, і яка виступала в дискусіях.

Коли згадували в залі тих, що потерпіли за українську мову і культуру, названо було також нашого письменника Миколу Руденка, що виїхав до США. При тім всі присутні встали і вшанували його ім'я сильними оплесками. Була під час дискусій, а також знайшла свій відбиток у документах, певна данина офіціозові, але цілісність можна було сприйняти тільки позитивно. Учасники підкреслили необхідність підтримувати також створення товариств рідних мов інших національностей, що проживають на території України.

Зібрала *Анна-Гая Горбач*

YARMAROK: Ukrainian Writing in Canada Since the Second World War. Edited by Jars Balan and Yuri Klynovy. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, U. of Alberta, 1987, xxiii, 352 pp.

Збірник включає праці українських авторів, що іммігрували до Канади після Другої світової війни, а також тих, що народилися там і підтримують зв'язки зі своїм українським корінням. Видання має фінансову допомогу Альбертської фундації для літератури і Відділу багатокультурності державного секретаріату. Мета цього збірника — ознайомити англомовних канадських читачів з перекладами деяких характерних творів. Переклади — це праця кількох осіб (часто самих авторів), але більшість успішно зроблені редактором видання Ярсом Баланом.

У передмові упорядники збірника подали свою методологію "однієї антології — двох літератур", що має спільним знаменником українськість, яка не є всюди однакова і яку важко пояснити. Так, наприклад, Джорджа Морісетта автобіографічні вірші, в описі сироти (виховуваного як Метіса) показують, як шукання свого українського коріння переростає звичайне описування подій і передає напруженість мистецького вислову. Подібне замітне головню в поезії, яка часто не має етнічного тла, тільки намагається висловити універсальне.

Проза, перекладена з української мови (канадська тематика), представлена творами Івана Боднарчука, Світлани Кузьменко, Уласа Самчука (уривок з повісті "На твердій землі") та Миколи Понеділка. До збірника включені також подорожні нотатки Ліди Палій, казка Ніни Мудрик-Мриц, історичне оповідання Мирона Левицького, гуморески Бориса Олександрова, уривок з *Ротонди душогубців* Тодося Осьмачки, соціопсихологічне оповідання Олександра Смотрича, спогад з воєнних років Василя Софронова-Левицького та біографічний нарис Юрія Клинового про родину Василя Стефаніка.

Англомовна проза позначена тематикою інтимного, особистого характеру, часто рефлексивно-аналітичного типу з етнічним піонерським забарвленням, як, наприклад, у Рут Андрішак, Маари Гас "Рік посухи", Боба Вакулича "Любиш мене, люби мої вареники", Віри Лисенко "Жовті чоботи" (авторки першої книжки про українських піонерів у Канаді *Люди в кожухах*, 1947). Цікавий і есей Мирни Косташ (авторки твору *Всі бабині діти*) про Леоніда Плюща.

Поезія — і англомовна, і перекладена з української мови — представлена різними стилями та поетами різних поетичних обдарувань. Англійською мовою пишуть Ярс Балан, Кандес Сел

Кармен, Браєн Дедора, Маара Гас, Оксана Гендик, Рон Волошин, Денис Грундінг. Поезію, писану українською мовою, тут у перекладі представляють:

1) поети, які приїхали вже з відомим багажем (Б. Олександрів, Володимир Скорупський, Богдан Мазепа, Олександра Черненко, Яр Славутич, Олекса Гай-Головка);

2) поети, що появилися на літературному полі відносно недавно (Світлана Кузьменко, Марія Голод, Ярина Тудорковецька);

3) цікаві поети середнього покоління (Марко Царинник, Данило Гусар-Струк та Ірина Макарик).

Читач знайде у збірнику і уривки з драматичних творів, написаних англійською мовою, надзвичайно цікавих авторів, що здобули вже визнання на канадській сцені: Джорджа Риги ("Лист до сина"), Михайла Джона Німчука ("День смерти мого діда") та Теда Гулея (популярна п'єса "Після бабиного похорону"). Всі вони мають етнічне українське забарвлення.

Збірка складена в азбучному порядку, за авторами. Включено прозові твори, поезії та драми п'ятдесяти авторів. На жаль, вміщені твори не є однакового мистецького рівня. Упорядники призналися, що у підборі матеріялів вони мусіли керуватися тим, що було вже перекладене на англійську мову. Тому пропущено таких канадських авторів як Борис Будний, Олександра Копач, Іван Ковалів, Марія Кейван, Аріядна Шум, Ларісса Мурович, Левко Ромен, Віра Ворскло, Нестор Ріпецький та інших, які нерідко більше заслуговують на включення в антологію, ніж деякі з тих, що там поміщені.

Мушу признатися, що не погоджуюсь з упорядниками, які твердять, ніби тепер приходить кінець того періоду, коли в Канаді ще пишуть по-українськи. Може в Едмонтоні невідомо, що, наприклад, в Торонті існує група молодих людей (більшість з них народжені в Канаді), яка видає журнал *Термінус* українською мовою, є українськомовна театральна група (Український авангардний театр), радіопрограма. Також не погоджуюсь з маленьким деталем — з поясненням вимови українського "и" як англійського "e" (як у слові "example"), коли це радше мало б бути (як "i" у "sit").

Незважаючи на ці недоліки, збірник, підготований Об'єднанням українських письменників "Слово", упорядкований Ярсом Баланом і недавно померлим Юрієм Клиновим (Стефаником), — гідний уваги з огляду на підхід і обсяг, як і на літературну вартість. Важливо, щоб подібні антології були видані з періоду поселень наших піонерів та з міжвоєнного періоду і таким чином дати повну картину літературного процесу української Канади. Це був би цінний подарунок до століття українського поселення в Канаді.

Юлія Войчишин

LAND OF SILENT SUNDAYS. Chrystia Hnatiw, Gloria Kupchenko
Frolick and Lydia Palij. Страттфорд, Онтаріо: видавництво
Williams - Wallace, 1988. 78 стор.

Збірка *Країна мовчазних неділь* — це добірка творів трьох авторок і однієї мисткині. На обкладинці зазначено, що "мовчання, які схоплені у віршах трьох українських канадських жінок, — говорять промовисто про життя кількох генерацій людей у боротьбі за існування". Одна з авторок маленькою приїхала до Канади (Христя Гнатів), друга — молодою студенткою (Ліда Палій), а третя (Гльорія Купченко-Фроляк) народилася в Канаді в родині давніх імiгрантів. Вірші писані по-англійськи або (як у Ліди Палій) перекладені авторкою.

Христя Гнатів, як нова авторка, дає читачеві почуття дуже приємного відкриття. Вона вмiє передати настрої даного зловленого моменту, атмосферу недомовлености. Все висловлено стримано, лаконiчно, а разом з тим емоційно сконцентровано і по-мистецьки промовисто, просто і сильно. Ось лише один приклад:

...Я не знала, Віро,
що коли ти помреш,
то забереш зі собою
ті куші бозу,
той запах
нашого дитинства.

Глорія Купченко-Фроляк друкувала вже свої оповідання та книжку *Роки зелених помідорів* англійською мовою. Її вірші — про фарми канадського мистця В. Курилика. У неї сильна ідентифікація за українським корінням. Теми буденні, манера розповідна у довших віршах зі спогадами, спостереженнями, звичайно пов'язаними зі самотніми людьми, імігрантами. Незабутній її вірш про екзильного янгола над торонтоною вежею, який вагається, чи знайде пристановисько зі своїми дивними крилами; янгол потім сезас — на втрату для міста. Ліда Палій — авторка кількох збірок українською мовою. Добірка віршів, яку вона сама переклала, — це переважно з найновiшої її збірки *Дивовижні птиці*. Деякі переклади читаються немов в оригіналі.

Ця збірка видана без редактора, що дещо замiтне. Прикрашена книжка кольоровою обкладинкою та кількома заставками-репродукціями картин торонтоною мисткині Віри Юрчук. На обкладинці янгол над Торонтом випадково передає саме картину вірша Г. Фроляк. І ці, і три інші картини підсилюють спокій і статистичність назви з елементом сюрреалізму, мріями про українське коріння, що проявляються у добірках віршів трьох авторок.

Л. М. Л. О.

ABOUT THE HARROWING OF HELL (*Слово о збуреню пекла*). A 17-th Century Ukrainian Play in its European Context. Translated, with an Introduction and Notes, by Irena R. Makaryk. Carleton Renaissance Plays in Translation. Dovenhouse Editions, Inc. Ottawa. Edmonton: Канадський Інститут Українських Студій, 1989, 214 стор.

Коротенька українська драматична поема XVII століття *Слово о збуреню пекла* має довгий список досліджень. А тепер вперше зроблено її переклад на західноєвропейську мову. Текст перекладу переважно буквальний, з численними цінними поясненнями та анотаціями Ірини Макарик.

Цей твір випадково знайшов Іван Франко і опублікував його 1896 року, а потім з доповненням 1908 року. (Були й інші пізніші видання).

Фотокопії оригіналу та перекладу займають заледве по 18 сторінок. Решта книжки — розповідь про добу барокко в Україні, про початки української драми, про вертеп. Ці інформації подані на тлі подій в Західній Європі, які могли мати вплив на поему. Включено також огляд жанру п'єс про збурення пекла з різних країн — від Англії до Польщі включно.

Підсумок цього розвитку на Заході дає змогу бачити український твір *Слово о збуреню пекла* у контексті цілого жанру, навіть якщо цей твір один з найпізніших.

Ірина Макарик дає обширну бібліографію, яка напевно пригодиться кожному дослідникові. Шкода, що репродукція оригіналу не подана з понумерованням рядків (так як це має переклад), навіть хоча за кількома версіями. Шкода також, що не додано тексту сучасною українською мовою і транскрипцією.

Ціле видання — надзвичайно вартісне як доступністю перекладу, так і науковими статтями, довідками та бібліографією. На обкладинку влучно підібрано репродукцію руйнування пекла (з церкви св. Миколая в Торонто, мистця не подано).

Копач, Олександра, МІНІАТЮРИ. Торонто: в-во "Слово", 1988.

Це збірка 42-ох прозових мініатюр. Думки-афоризми емоційно ніжні, схоплюють окремі пропам'ятні моменти людських відносин. Деякі — це нариси, інші — повчачі сентенції або внутрішні монологи чи розмови з Богом, завжди зі сильною дидактичністю.

Л. М. Л. О.

Наші читачі знайомі з літературною творчістю Ліди Палій. Вони мали змогу спостерігати, головню на сторінках нашого журналу, як вона починала з ліричних травелогів, переходила до нарисів і поезій. Найновіша збірка віддзеркалює і посилює кілька аспектів пера поетки, що пробивалися ще у нарисах, — її особливий спосіб трактування часу й реальності.

Ще в недавній своїй збірці *Світла на воді* авторка писала, що "ніде, однак, не знайшла того, чого очікувала. Тепер уже знаю, що я приречена все життя шукати світел у далеких гаванях". Це шукання переходило в шукання інших світів і вимірів. Тоді вона квестіювала, що є саме її стале місце, а котре тимчасове, і котре є справжньою її реальністю. При тому розвивався певний натяк на творення інших світів, інших можливостей та інших рівночасних реальностей чи й іншого виміру.

У її першій збірці (*В часі й просторі*, 1972), у недоговореннях, вона натякала на тривимірність сприймання простору, і четверту вимірність — в часі. І вже від тієї збірки в авторки помітне тяготіння до переходу межі часу. Це досягнене з певним уособленням, вростанням у місцеву реальність, але через контакт з минулим. Звичайно Ліда Палій це досягала, немов надаючи часові двонапрямоти: сучасне було перемішане з уже баченим. І при тому немов рівночасно було певне аналізування прикмет часу в порівнянні зі своїм власним часом, певної релятивності часу ("а в мене ще інший час", "тут тільки сонце сходить і заходить"). Переплетуване сприймання свідомістю двох реальностей перемішувалось з тим, що сприймала підсвідомість, перескакуючи межу часу, нівелюючи її, переносючи постаті і події з минулого в сучасне. І тоді здавалось, що авторка немов веде боротьбу з четвертим виміром. Коли описані події не мали специфічного фізично-описового характеру, тоді підсвідомість міняла реальність; внутрішні і зовнішні сприймання змішувалися і концепція часу мінялася. Часом навіть бував натяк майже на творення паралельних інших подій, немов пережитих у п'ятому вимірі. У всій творчості Ліди Палій помітна скрита прогресія від внутрішнього монологу до передавання струмків паралельного, але іншого мислення, переживання якоїсь іншої реальності. Так в попередніх збірках її лірична героїня ще квестіювала можливість тільки однієї версії існування. У найновішій збірці вона немов зробила крок вперед, будучи вже поза шуканням. Тепер вона радше стверджує можливість бачити предмет у теперішньому, але рівночасно і в іншому часовому вимірі — минулого, що відійшов, доконаного часу, і рідко коли майбутнього.

Часом цей світ ще далі в неї у формі ілюзій ("не питаючи про завтра / ми пройшли крізь дзеркало / у світ ілюзій"). Часом вони немов метафоризуються в інший світ завдяки самим засобам зовнішньої персоніфікації. Але це тільки зовнішньо, бо рівночасно вони мають свою паралельну окрему функцію, існування.

У попередніх збірках поетка передавала нове через давні події, світи. У цій збірці теперішнє часом немов квестіює певний аспект власного минулого існування:

Там же наткнулась і на себе,
не знаючи, що досі мене не було.

Хоча цей вислів можна бачити як самовідкриття, цей момент є також певним самовідкриттям у даному вимірі часу.

У цій мініатюрній збірці — тридцять віршів (у підрозділах "Чужі сади" і "Розставання"). Як звичайно — у Ліді Палій оригінальна й зорово домінуюча образність. У неї цікаве творення синестазій. Саме змога висловитися і через них, як і через динамічність образів і двочасовості, може, зокрема, манила Лїду Палїю від двовимірного вислову малювання до можливості вислову кількома вимірами в літературі. Є і дуже цікаві персоніфікації природи ("акації уважно мочать костисті пальці"), місяця ("місяць... сковзнувся в кімнату / і мирно поклав голову / на нашу подушку..."), автор багато разів дає пряму ролю часові або натякає на його вплив. Коли в попередніх збірках було досить багато прямих згадок часу чи годинника, тут є тільки три (наприклад, "час пливе водою") і кілька вдягнених у пори року ("програю війну з Зимою", "викинула літо на смітник"). Тепер у неї безліч прикладів звороту до минулого: "давно випитим", "вже відлетіли", "прасвіт дитинства", "шукати того, що відійшло", "шукаючи / загублених днів, / місяців і років". Тепер у ліричній героїні є вже елементи минулого ("зупиніть коні"), бажання злитися з часом, стати часом ("стати рікою"). І навіть коли в ліричному болі вона перераховує обіцянки минулого і сьогоденного, — вона не вірить і не жде завтрашнього, переходячи крізь інший вимір часу, в іншу реальність. Та тепер ця реальність не така грайлива, вона зболіла. Світ самотності створив ще інший світ для неї. Героїня стверджує, що:

Тепер
окружена дзеркалами на білих стінах,
бачу тільки себе,
повторювану в безконечність.

Ця збірка Ліді Палій зовнішньо мала, але яка ж її вартість!

Лариса М. Л. Онишкевич

Про авторів

Олег Зуєвський — поет і перекладач, професор славістики університету Альберти (Канада).

Стефанія Гурко — поетеса і драматург. Живе в Торонто.

Марія Голод — автор двох збірок поезій. Живе в Торонто.

Яр Славутич — поет, перекладач, професор-емерит університету Альберти (Канада).

Тарас Романюк — поет. Його вірші друкувалися у *Кафедри* і в *Українському віснику*. Недавно приїхав з України. Живе у Вінніпегу.

Ліда Палій — автор кількох збірок поезій. Живе в Торонто.

Володимир Смирнів — професор славістики МекМастер університету у Гамільтоні (Канада).

Євген Сверстюк — літературний критик, редактор, перекладач з англійської, німецької та інших мов. 1972 р. за *Собор у риштованні* та інші літературознавчі праці був засуджений на 7 років ув'язнення і 5 років заслання. Живе у Києві, працює столярем.

Сергій Білокінь — кандидат філологічних наук, мистецтвознавець, автор праць про Юрія Нарбута, Михайла Бойчука та інших. Живе у Києві.

Валеріян Ревуцький — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут і Торонтський університет. Професор-емерит університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* (1955) і *Нескорені березильці* (1985). Постійний співпрацівник *Сучасності*.

Павло Пундій — доктор медичних наук, редактор *Лікарського вісника*.

Юрій Бадзьо — філолог, літературний критик, перекладач і публіцист.

Левко Лук'яненко — юрист, голова Української Гельсінкської Спілки.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1989 РІК:

	одно число:	річно:
Німеччина:	8 DM	80 DM
Великобританія:	2 фунти	20 фунтів
Канада:	5 кан. дол.	50 кан. дол.
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Австра- лія:	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	Канада: <u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
Арген- тіна:	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasylyk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	С. Ш. А.: <u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1116 Newark, NJ 07102-3892 [Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]
Велико- британія:	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	
Ізраїль:	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam	Швай- царія: <u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вplat: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
[Telefon: (089) 26-37-73]

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Василь Витвицький

МУЗИЧНИМИ ШЛЯХАМИ. Спогади

1989, 217 + 4 стор. знімок. Обкладинка Марії Голі-
нати; безкислотний папір.

ISBN 3-89278-016-1 Ціна: 14,00 ам. дол.

*Наша найновіша публікація — спогади Василя
Витвицького, широко відомого музиколога й ком-
позитора, в якій автор вмістив описи свого й мис-
тецького життя в Галичині ще за Польщі, в Радян-
ському Союзі, в Генеральній Губернії і — врешті —
в країнах Нового світу.*

Франц Кафка

ОПОВІДАННЯ

У перекладі Івана Кошелівця

1989, 261 стор. Обкладинка Надії Штендери;
безкислотний папір.

ISBN 3-89278-019-6 Ціна: 15,00 ам. дол.

*До нашої рівно ж найновішої збірки ввійшли 22
оповідання Франца Кафки як з публікованого за
його життя, так і з посмертної спадщини. «[П]опу-
лярність Кафки особливо зросла по Другій світовій
війні, коли виявилось, що аж три новочасні течії в
літературі визнали його за свого попередника:
експресіоністи, сюрреалісти й екзистенціалісти» (І. Кошелівець, «Про авто-
ра», стор. 260).*

* *Емма Андієвська: АРХІТЕКТУРНІ АНСАМБЛІ. Сонети*

Мистецьке оформлення авторки.

1989, 238 стор. ISBN 3-89278-018-8 Ціна: 20,00 ам. дол.

*У збірці 12 циклів сонетів, тематику більше половини яких авторка започат-
кувала чи вела їх далі в своїй попередній збірці «Вігільії» (1987). «А[ндієвсь-
ку] цікавить переважно внутр[ішній] світ людини, складні психол[огічні] колі-
зії, розкриваючи які вона вдається до поезики сюрреалізму. Поетич[ні] тво-
ри відзначаються лексичним багатством, витонченою формою» (І. Драч, Ук-
раїнська літературна енциклопедія, т. 1 [Київ, 1988], стор. 62).*

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

[Tel.: (089) 26-37-73]

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

[Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]